

Három község a Zselic nyugati szélén 1921–27 között Kadarkút, Bárdudvarnok, Hedrehely népének életkörülményei

KNÉZY JUDIT

H-1149 Budapest, Pillangó park 16/b. fsz. 2.,
e-mail: jknezy@freemail.hu

KNEZY, J.: *Three villages between 1921 and 27 on the Western edge of the Zselic region.*

Abstract: This study is based on a nationwide questionnaire of National Faluszövetség (Association of Villages) on the region general conditions conducted in 1921 and 1925, and it compares the public administration, legal, intellectual and communal state of three settlements in the North-Western region of Zselic in Somogy County: Kadarkút, Bárdudvarnok, Hedrehely. It also gives the readers a picture of the region level of farming techniques and the relation to other settlements of the three villages, the local conditions of fairs and pastures, main agricultural methods. It also examines the farming land and living ground distributions and prices of houses and field. The source is saved in Archiv of the original scripts in the Hungarian Agricultural Museum as heritage of Dr Antal Bodor.

Keywords: local situation in public administration, intellectual life and communal services, the level of regional farming techniques, rural lifestyle

A Zselic tájegységgel, táji, történeti, gazdasági falucsoportjaival¹, egyes községek történetével, regionális, történeti, gazdasági, társadalmi kapcsolatrendszerikkel, sajátos hagyományaikkal és ezek változásaival sokféle tanulmány, adatközlés foglalkozott. Mégis számos fehér folt vár még a kutatókra, sok község múltjáról, arculatáról keveset tudunk. 2017 márciusára több tudományág tanulságait alapul vevő, azt értékelő csoport tagjai készítették egy kötetet, melyben a szervezők jövőkutatási céllal foglalták össze az addig írásban megjelent eredményeket, kiegészítették a közelmúlt adataival és részben a továbblépés lehetőségeivel is.² Ebben a munkában magam is részt vettem egy néprajzi összefoglalóval,³ melynek összeállítása során számos új kérdés is felmerült bennem. Ezért gondoltam a még nem feldolgozott dokumentumok feltárására. Egy 1921–27 között készült forrásanyag alapján kíséreltem meg felvázolni néhány kiválasztott zselici község helyzetét, az első világháborút követő évekből. A helyi hatóságokhoz 1921-ben és 1925-ben 4–4 oldalas kérdőívet küldtek szét az ország falvaiba Dr. Bodor Antal igazgató és Bodó János országgyűlési képviselő, ügyvezető igazgató a Falu Or-

szágos Földműves Szövetkezet vezetőinek aláírásával. A korábbi kérdőívben található adatokra hivatkozva kérték a később kiküldött kérdőívben az 1921–1926 közötti változások jelzését is. Bodor Antal később könyvet is írt és egyetemi előadásokat is tartott részben a beérkezett anyagból, részben annak továbbfejlesztéséből (falusi egyletekről, körökről, a falufejlesztés alapvető szempontjairól, helyismereti anyagok számbavételéről).⁴ Az országosan elvégzett munka eredménye, beküldött példányai Bodor Antal birtokában maradtak, aki később főképp statisztikákkal egészítette ki a visszaküldött válaszokat.⁵ Hagyatékát a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vette meg az özvegytől 1956-ban és 1965-ben könyveivel és Bodor Antal által később összeállított statisztikákkal. Az egész hagyaték leltározása 1969–70-ben történt meg a múzeum adattárának eredeti iratgyűjteményébe. Számitógépes nyilvántartását, feldolgozását és elemzését pedig 2016 szeptemberéig Takáts Rózsa végezte el, tanulmánya elérhető a világhálón is.⁶ A Néprajzi Múzeumba az anyag kisebb része került.⁷

4 Bodor Antal (1875-1955), jogász, ügyész, több lap szerkesztője, egyesületvezető és egyetemi tanár: a községfejlesztési, közigazgatási ügyek kutatója, írója, magyarországi helyismereti bibliográfia összegyűjtője. 1920-tól az Országos Faluszövetség főtákarca, majd igazgatója stb. Ld.: Gazda 1984. Molnár 1987. 239-242. ismertetik munkásságát, írásait, melyek 1914-1944 között jelentek meg, ezekről nem írok.

5 A parasztság életének jobbításáról két nagy gondolkodó különféleképpen vélekedett a 20. század fordulóján: Darányi Ignác erős kigazdarást kívánt létrehozni, s a mezőgazdaságban tevékenykedő minden csoport, réteg jogi helyzetét rendezni. Kiemelkedően jó miniszter volt alapos és körültekintő szakmai, jogi és szociálpolitikai törvényeivel és intézkedéseivel a Kárpát medence egésze viszonylatában. A földosztási terve nem úgy valósult meg, ahogy szeretne volna. A szakoktatás kiterjesztése, kedvezményes betelepítések és munkaházépítések, munkások rögzítése, munkavállaló és munkaadó jogi helyzetének szabályozása, állategészségügy országos hálózata, szőlőtelepítési programja mind előremutató volt. Ld. Kovács 2000. 48-54. Neszmélyi 2000. 77-92, Gyáni 2000. 94-11.

Bodor Antal már a „tenyérrnyi” kis hazában próbált volna a kis falvak népének segíteni többek között a közterhek könnyebbítésével, adóügyek rendezésével, betelepítésekkel, munkatempójuk gyorsítását tagosítással, utak javításával, életkörülményeik felmérésével. Kérdőívei e tervek készítették elő.

6 Takáts Rózsa, Bodor Antal hagyatéka a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 2016. szeptember. A teljes községnévsor és táblázat Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára és Könyvtára (MMM AI 6998. http://www.ksh.hu/apps/lcp.hnt_history.show?fullid=20063 és <http://mek.oszk.hu/cgi-bin/thes.cgi?desc=Dad&strunc=1&f=thes>. A kérdőívekhez később statisztikai kartonokat is készített Bodor Antal 1910-20 közötti 1853-40 közötti, és 1955-ben is. Ezek leltári száma MMM AI III 6916/1.2. és MMM AI 6999. Az 1910-20 közötti kék kartonok mellett térképvázlatok is vannak, esetenként dűlőlisták és térképvázlatok.

7 EA 10182 jelzet. Helyismereti Adattár 146 p. 17.old melléklet AI-föld, Felvidék 1930-1954. Letéti sz. 32/1954.

1 Gönyey Ébner 1931. 89-110., 1933. 153-156. Kogutowitz 1930-36. 352. Kósa 1991. 248-265 Knézy 2001.71-110. Borsos 2011. Paládi Kovács 2011. 543-555.

2 Dr Gáspár Tamás szerkesztő, Regionális hálózatok és stratégiai fejlesztés. Zselic példája. Budapest Gazdasági Egyetem (BGE) Kiválósági kutatások pályázat. Budapest 2017. március 1. 659. Kézirat

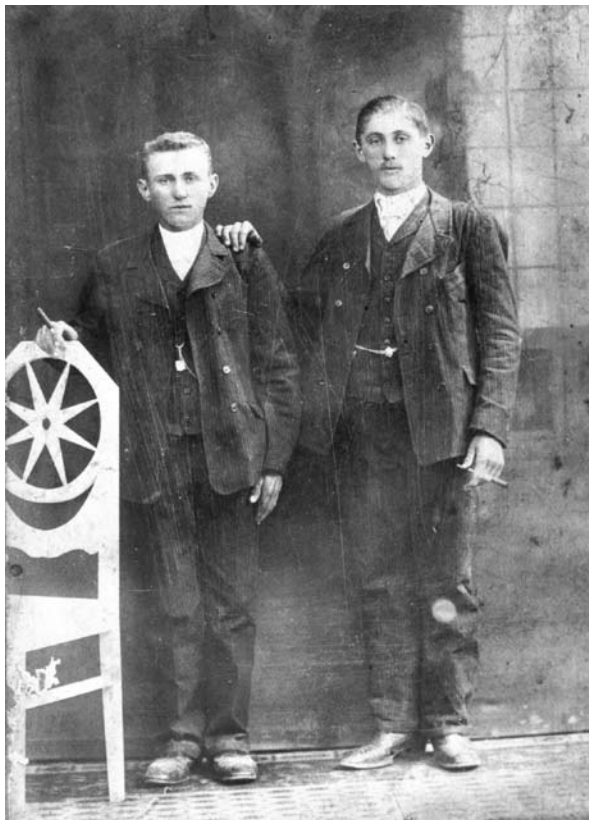
3 Knézy Judit, A Zselic kulturális hálózata, társadalmi, gazdasági csoportjainak és néprajzáinak alakulása 1945-ig. Ld. 2. jegyzet Budapest 2017. 333-363. Kézirat

1. ábra. Zselici táj a szilvásszentmártoni szőlőhegyről ÉK felé, a háttérben Zselickisfalud.
Sási János felvétele. RRM NF-25.117

A hatalmas forrásanyagból ezúttal mindössze három község esetében veszem nagyító alá a kérdőíves válaszokat. A választás – részben a mai falusi turizmus helyi gondolatai miatt is – arra készítetett, hogy a jó levegős, gyönyörű dimbes-dombos, erdős, szőlőhegyes, patakos, változatos Zselicről adjak híradást, megcsillogtatva a sokszínű néprajzi sajátosságokat is (1. ábra). Statisztika és dűlőlista is fennmaradt két vizsgált községről, dűlő- és községtérkép vázlatlaltal együtt, de Bárdudvarnokról nem. Sem képeslapok, sem fényképek nem kerültek be a Mezőgazdasági Múzeumba Somogyból, rövid községtörténetek se. A kérdőívben pedig jelezték, hogy ezekre is számíthatnak. A kérdőíves válaszokban közölt statisztikák az 1910 körüli számbavételek alapján íródtak, a háború utáni 1919–26 évekből kevés a számszerű adat. A gyűjtés az egész Kárpát-medence magyarlakta községeire kiterjedt, még az elszakított országrészekre is. Bodor Antal korábban egyes falvak településtörténeti kérdéseivel foglalkozott. Felismerte, hogy az aprófalvak lakosságát aránytalanul jobban sújtják a közterhek, mint a népesebbeket, s ez szellemi és anyagi gyarapodásukat lassítja, vagy vissza is fordítja, ezekről is érdeklődött. E gondon többek között hozzátelepítésekkel, illetve központok létrehozásával, hathatós szociális intézkedésekkel, a falut segítő részben önerős, de államilag támogatott szervezetekkel kívánt volna segíteni. A kérdőív szempontjait mindezek előre bocsátása talán világosabbá teszi. Mint jogász, statisztikus, közigazgatási szakember és az agrárállapotok felmérője súlypon- toz bizonyos kérdéseket, összefüggő vonásokat. A helyi hagyományok egy részét (szokások, táncok, viselet, sajátos háziipar) is firtatja komolyabb rendszer nélkül, vázlatosan. Ezért utóbbi kérdései alig hoztak eredményeket. Mint néprajzos, elsősorban a kérdőívben kért helyi képeslapok illetve fényképek teljes elmaradását

sajnálom. Egy jó fotó sokszor többet elárul, mint egy leírás. Képeslapok készültek a nagyobb helységekről, a Balaton mellékéről (az ország más tájairól, híres borvidékekről, fürdőkről, búcsújáráshelyekről, nagyobb piacok, vásárok jeleneteiről való rajzok mellett fotókban is) a 19. század második felében. Somogyban fényképeket már a 19. század utolsó évtizedeiben készítettek nagy- és középbirtokosok is a birtokukról, kastélyukról, majorjaik épületeiről, állatállományukról, helyenként a községről is, sőt az alkalmazottakról is. A parasztcsaládok közül a módosabbak kisebb mértékben már a 19. század végén megörökítették magukat. A mátkapárt többnyire műteremben fotózták. Fennmaradtak csoportképek is: rajta családok, lakodalmi vendégek, nagyobb gazdáknál aratók, cséplők, fogatok, díjnyertes állatok, gondozók is. A falusi nép köréből az Amerikába kivándorlók is hagytak itthon magukról képet illetve vittek magukkal fotót az itthoniakról. Még inkább fontosnak tartották az első világháború idején, hogy a bevonulók és családtagjaik képet őrizhessenek egymásról (2. és 3. ábra). A kis méretű, esetleg díszes paszpartójú és bekeretezett katonaképek a szoba falán a fiókos szublót felett emlékeztettek szeretett fiúkra, apjukra. Az esküvői páros kép olykor színezett, és felismerhetetlenségig stilizáltra sikerült, ez általában a házaspár ágya felett díszlett. Ez a néhány fénykép nagyon becses volt, aligha adták volna át a válaszó jegyzőnek. Az utcaképek (fotók, levlapok) ma is nagyon sokat segítenének a műemlékeseknek a településekép rekonstrukciójának tervezésében. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban a 20. század elejéről inkább parasztokat megörökítő képek vannak elég jelentős számban a néprajzi fotótárban főképp kaposvári, barcsi és csurgói hivatásos fényképészeknek, de amatőröknek köszönhetően is. Már az 1920–30-as években Gönczi Ferenc, Gönyey Ébner

2. ábra. A gálosfai jómódú Rippl család fiai az első világháború idején. Szerzője ismeretlen. Repró: Gözsy Gáborné. RRM NF-8545

3. ábra. Kaposszentbenedek (ma Bárdudvarnok) református gazdacsalád az első világháború idején. Kozári Kovács József ajándéka, szerzője ismeretlen. Repró Király Béla. A menyecske Kaposújlakról ment oda férjhez. RRM NF-5128

Sándor felfigyelt mind a hivatásos fényképészek, mind az amatőrök anyagára, amelyekből már ők is szereztek darabokat a múzeumoknak. Ezzel párhuzamosan néprajzkutatók, földrajzosok, helytörténészek is ráálltak a fényképezésre sokféle témában, könyvekben ezeket közzé is tették. Vármegyei monográfiák, népművészeti kötetek színes és fekete-fehér fényképsorozatokkal és rajzokkal együtt jelentek meg.⁸

Tanulmányom a kérdőívekre adott válaszokra koncentrál. Ugyanazokat a kérdéseket tették fel minden helységben. A válaszadók nem mindig töltötték ki alaposan a rovatokat, üresen is hagyták, vagy kihúzták, nemleges választ adtak olykor is, ha nem lett volna indokolt. Sokszor a legjellemzőbb kérdéseket nem válaszolták meg (pl. milyen és hány mezőgazdasági gép volt a községben, milyen növényfajtákat, állatfajtákat részesítettek előnyben, hiszen ez az idő éppen a fajtaváltások kezdete volt). Hiányos adatokat kapunk arról, hogy milyen építőanyagot használtak, még kevesebbet

tudunk meg a háziiparról és a keresettebb iparosokról. A legtöbb kérdést azonban megválaszolták, így lényegében homogén forrással van dolgunk.

Ez az időszak nemzetünk életének súlyos mélypontja, a bukott háború, az ország feldarabolása, családok és birtokaik kettészakítása, háborús károk, fontos erőforrások, piacok, vásárok, beszerzési lehetőségek elvesztése, új piacok keresése, tartalékként készletek, munkaeszközök és más javak hiányosságai, az általános elszegényedés miatt. A falvak népének „színevirága” megfogyatkozott, az aktív munkaképes férfiak száma csökkent, számos család magára maradt. De kiderül a válaszokból, hogy méltóképp meggyászolták, számbavették a „hősi halottakat”, emléktáblákat készíttettek elhunyt szeretteik nevével. Ebben az időszakban sajnos ez az embervesztés-lista a legprecízebb. Több helyen az elrekvirált harangok helyébe vásároltak újat, másutt szobrot, emlékművet emeltek. Mindezt az állam is támogatta, megemlékezéseket is tarttatott, s a korabeli sajtó is beszámolt a nemzet gyászaról.

A falvak népe megfeszített erővel igyekezett folytatni életét. Kiderül közvetve a válaszokból, hogy a 20. század elején megindult kezdeményezések (gépek beszerzése, szövetkezetek, egyesületek alakítása, gazdasági ismeretterjesztő előadások, tanfolyamok rendezése, ismétlőiskolások képzése gazdasági témákban

⁸ Endrei 1912. 197-222. Tájakról, épületekről főképp kastélyokról, templomokról, gyárakról, híres személyekről vannak benne képek, de néhány már akkor ismert somogyi népviseletről is. Malonyay 1911., 2-304. III.k. A pásztorélet tárgyaiból zselicieket is közöl id. Kapoli Antal kadarkúti, illetve Kopaszipusztai juhász faragó munkáit 126, 127, 129.p. Malonyay 1912. IV. kötetben aránylag kevés a zselici fotó pl. lipótfai ház, szennai viseletek, zselici templombelsők, szennai temető-részletek, himzések: 109 192-4, 209. 233, 239. 263-264.

is) nem mindenhol folytatódtak, abbamaradtak, vagy el se kezdődtek. Az élet nagyjából a meglévő hagyományok alapján folytatódott, bár a háborút megjárt és ott sok mindent tapasztalt hazaérkezőkben többé-kevésbé élt a vágy, hogy valamit változtatni kellene az életükön, erre több adatközlőm visszaemlékezett, de azzal a kitételrel, hogy változtatni, "ha lenne rá lehetőség."

A kiválasztott falvak helyzete, mozgásteret és a kérdőív szempontjai

A felhasznált forrás nem néprajzi, hanem jogi, pénzügyi, statisztikai, agrártörténeti jellegű, mely eredetileg széleskörű statisztikai összehasonlítások révén nyerte volna el valós eredményét. Bodor Antal készítette erre vonatkozóan statisztikai táblázatokat. Tanulmányom a gazdasági válság kitörése és a háború befejezése közötti "légüres tér" nehéz idő állapotait faggatja elsősorban a kérdőíves válaszok alapján saját és mások néprajzi észrevételei segítségével. Helyenként megkísérlem felvillantani az itt élt paraszti közösség sajátos arculatát, életmódját, esetenként mentalitását. A kérdőívek is rákérdeznek a falu népének véleményére is. Itt a Zselic északnyugati, nyugati részén fekvő helységek népe a megyén belül általánosságban a leginkább hagyománykövetők közé sorolódott gazdálkodásában, életmódjában, szellemi kultúrájában is.⁹ A török idők alatt és után is folyamatosan itt élő családjaik többsége református, főképp a jobb módúak. A 20. században e három községben katolikusok is laktak jelentős számban, más vallásúak alig, zsidók nagyobb csoportja Kadarkúton, ott Zsidó utca is volt, de Hedrehelyen is többen telepedtek le. A paraszti sorúak mellett katolikus uradalmi cselédek is gazdagították a népesség arculatát, velük alig foglalkozik a kérdőív.¹⁰ E három község tárgyi néprajzi jellegzetességeiről leginkább Hedrehely és Kadarkút kapcsán születtek tanulmányok¹¹, településváltozásaik, faépítkezésük, parasztkok és pásztorok maguk készítette famunkái, és a hedrehelyi és kadarkúti fazekasok témáiból. Újabb ismeretek reményében újra értékeltem¹² ezeket az adatokat. Bárdudvarnok

legalább annyira tartozik a Zselichez, mint a Kapos mente nyugati részéhez gazdasági, családi kapcsolataiban, anyagi és szellemi kultúrájában. Szőlőhegyein több belső-somogyi község népének volt extraneus birtoka legalább az 1920-as évek végéig.¹³ A Sennával határos részen a szennaiaknak voltak szőlőik, a helynevek is elárulják. E falvakkal szomszédsági, gazdasági, rokonsági kapcsolataik tovább folytatódtak a harmincas években is. A visnyei szőlőhegyekben viszont Hedrehely, Kadarkút, Hencse, a belső-somogyi Lábod, Lad, Homokszentgyörgy lakosainak is volt extraneus szőlője.¹⁴ A legtöbb említett községben saját határukban is ültettek szőlőt, csak kevesebbet. A kérdőív saját falujuk határában lévő szőlők iránt érdeklődik csak, mert a filoxera vész után több ízben támogatta az állam a saját határukban való, homokos talajra telepítendő szőlők ügyét. Az értékesítési lehetőségek és a közlekedés is sajátos módon alakult ebben a területrészen. Bárdudvarnok és Kadarkút a 20-as évektől a Kaposvár-Barcs szárnyvonal előnyeit kezdte kihasználni, vasutások is laktak e helységeken. De Hedrehely messze esett a vasúttól, legközelebb a hencsei állomás volt hozzá, szekerekkel Kadarkút és Szigetvárt keresték fel leginkább. A Kaposvár-Gyékényesi fővonalon csak a 30-as években kapott Kaposmérő, majd 1935-ben Kaposújlak is vasútállomást. Addig a helyi és környékbeli földbirtokosok is fuvaros gazdákkal szállították terményeiket, állataikat Kaposvárra¹⁵. Szennáról és környékéről szekerekkel a töröcskei „horhón” ereszkedtek le és mentek tovább a mérői vásárra a kisgazdák. A kérdőív csak azt kérdezi, hogy a szóbanforgó községnek van-e vásártartási joga, azt nem, hogy milyen vásárokról, piacokra járnak a lakosok eladni és vásárolni, és a házaló áru-cseréről sem esik szó. Egyedül Kadarkút tarthatott vásárt már a 19. század második felétől e három helység közül. Ennek köszönhetően is kupeckedő kereskedőivel, iparosaival, nagyszerű és jó helyen lévő vendéglőivel jobban fejlődött, mint a környező falvak. A ló- és marhacenzárok miatt a kadarkútiaktól a szomszédos falvak népe félt, ezért nemigen vallották be, hogy Kadarkúton laknak. Keresett volt, mint Kaposvár, főképp lovakat, marhát szereztek itt be a gazdák. Hasonlóan népszerűek voltak Lad, Nagybarjom (sertés kínálat), Mérő, Sárd, (marha és ló, lenfonal és háziaszalon, iparosok termékei), Nagyatád (gabona, burgonya, hal, számosállat, dohánybegyűjtő, stb.)

9 Már a 19. századi írók is leírták a dél-belső-somogyi és a zselici nép hagyományörzését Csorba 1857. 82-89, Baksay 1896. 263-370. utóbbi írt a változásokról is, (település, építkezés, paraszti vászonszövés, fehér gyász, homokon történő szőlőtelepítés, táji különbségekről is (építkezés). Jankó 1897. 11-22. a faépítkezés zselici hagyományairól. Vikár 1905. a népköltészet gazdag zselici anyagából is közléteket kötetében.

10 Az uradalmi cselédeknek csak a számáról és díjazásukról szól kérdés. Eperjessy (2006. 32-36.) alapos munkája felsorolja az 1932-3-as című alapján az összes zselicinek és Zselic környékének vélt községeihez tartozó pusztákat, tulajdonosaikat, bérlőit. Teljes képet ad életükről, jogi helyzetükről, mentalitásukról, tárgyi és szellemi néprajzokról. Megrajzolja kapcsolataikat a táj paraszti közösségeivel, és lehetőleg beilleszkedésüket azok hagyományaihoz.

11 Településváltozásaikról – Szenna és környékén, Kadarkúton és Hedrehelyen Hofer 1955. 125 -186, és 1972. 20-42. Cserépedény- és kályha készítőiről Knézy 1966. 3-56, 1974. 259-282. 2006. 141-154. A parasztkok fafaragó tudásáról Knézy 1981. 36-39. A kadarkúti szürszabókat Katona Edit említi 2001. 183-186. ezek csak vásáros helyeken voltak találhatók, 1921-ben már nemigen tudták itt megélni, de a szabók igen.

12 A három község 1921-ben a kaposvári járásban helyezkedett el. Az első rovatban a község neve, megye, járás szerepel az 1935. évi beosztás alapján.

13 Csököly, Gige, Kis(Rinya)kovácsi népének volt itt Bárdudvarnok határában extraneus, irtásos eredetű szőlője, a csökölyiek „Szendi-, Csermányi-, Olaj-, Zsippói högyöt, Förtöst” emlegették. Nagy szőlőmunkák idején kint is laktak. Knézy 1977. 18-19.

14 Bodor a külterületi tartozéktelepülések szempontjából a Nagy Alföld példájából indul ki, és rákérdez mindenütt, hogy vannak-e tanyák. A Dunántúlon, Somogyban nem jellemző. Esetenként laktak kint télen át a szőlőben öregek, csőszök, koldusok a hatóság ellenzése ellenére. Viszont az állandó kijárási amúgy is szükséges volt, mivel a szőlőhegyi gazdálkodás pótolta a kevés földet, réteket, kaszálókat, gyümölcsfasorokat, veteményes ágyásokat is voltak kint. A kint alvók csak a távoli birtokosokra voltak jellemzők. Viszont Szigetvár vásárai, piaci közelében pontosan nem tudni mikortól, de elég későn egyre többen a szőlőhegyekre költöztek ki földnélküli, „közvetítő” kereskedelemmel foglalkozók családostól, iskola is épült, mely 2000-ben még megvolt.

15 Szili 1987. 187- 219. Knézy 2012. 331-348.

sokadalmi¹⁶. Ide tartoznának a búcsús sokadalmak, melyek szinte piaccá nőttek ki magukat. A kérdőív iparosok, és háziipar iránt is érdeklődik, a híres, nagyobb körzetben árusítókra gondolva. Erre hiányosak a vásározok, Hedrehely fazekasait megemlítik, akik nagy körzetet láttak el Dél-Somogyban. De Kadarkúton is működött, bár kevesebb agyagiparos. Kadarkúton és Hedrehelyen – bár azt jelzi a jegyző, hogy csak saját használatra – de szőttek vásznakot, mintást is a parasztasszonyok. Ez jellemző volt általában az északnyugati zselici és dél-belső-somogyi református falvak törzsökös családaira. Egyik fontos szövési központjuk volt Szenna, ahonnan a vállalkozó asszonyok házaltak is saját szőtéseikkel és mintákat is rajzoltak megrendelésre. A dennai erdőből pedig talán egész Dél-Somogy szövőasszonyait ellátták a zselickisfaludi cigányasszonyok vetélő völgygel. A Zselicben nem termelt meg jó len, azt leginkább a csökölyi asszonyoktól vásárolták meg. A szennai református templomnak 1901-ben datálva és névvel ellátva ajándékozott egy pamutvászon „fősződéses” technikával díszített úrvacsora asztali terítőt Lombár Juliska (4. ábra), meggypiros „szélrózsás” széles díszcsíkkal, jól mutatva e munkában való jártaságát az itteni asszonyoknak. Takácstól csak különlegesen cifra vagy erős vásznat vásároltak.

A paraszti szövésben, az ünnepi darabokban leginkább éppen az 1920-as években kezdték a szokásos meggy szín, vörös, bordó, kék-piros, kék, fekete, fehér, sőt fehér színű csík- majd folthatású mintákat egyes községekben még színebbre cserélni, talán a színes gyári textilek hatására. A szigetvári vásár közelségében gabona- és fakereskedők is szerveződtek Hedrehelyen, ahonnan a gabonafelhozatal mellett, épületnek való fa, tűzifa, szerszámfa és fából készült egyéb tárgyak is bőséggel eljutottak oda. Még a vásári helypénzjegyzékek is mutatják ezt. Zselic keleti felében lévő német falvak (Bőszénfa, Almamellék) élen jártak a hidegvérű lovak beszerzésében, később jól tejelő marhák közvetítésé-

4. ábra. A szennai református templom szőttes díszű úrvacsora asztali terítője 1901-es évszámmal és az adományozó Lombár Juliska nevével kihímezve, aki valószínűleg maga készítette.
Knézy Judit felvétele. RRM NF-35.501

ben. Több belső-somogyi magyar község gazdáival együtt korábban lejártak a Dráván túlra is megfelelő átlatokat szerezni¹⁷. Később az igényesebb marhatartásnak megfelelőbb fajtáért is messzire eljutottak Somogy területéről¹⁸. A kérdőív nem terjed ki a mivesebb fatárgyak készítésére és eladására, nem említik a háziipar kapcsán. Pedig mind a magyarok, mind a németek a legtovább foglalkoztak e területen fatárgyak készítésével eladásra is, egyfajta szakosodás is megtörtént¹⁹. Pásztorok is faragtak megyeszerte még a 20. század első felében, részben ebbe már a helyi intelligencia, uradalmi tisztek, műgyűjtők és az idegenforgalom (főképp a Balatoni Szövetség) is segített. A somogyi faragópásztorokról a legutóbbi összefoglaló S. Kovács Ilonáé, de Eperjessy Ernő ezt még ki is egészítette az- zal, hogy a Zselicben a korábban is híreseket mellett még kirkőről nem emlékezett meg senki. Ezek a művészekdők vagy pusztákon faragtak egyéb munkáik mellett, vagy beköltöztek kis lakótelket véve községi pásztornak szegődve²⁰. Együtt is működtek iparosokkal kovácsokkal, bodnárokkal, asztalosokkal, bőrművesekkel. A bútorfélt többször faiparos gyártotta le és a pásztor faragta ki, mint a Kapoliak: pipatartót, kendőtartót, polcot, de széket is (5. ábra). Ügyesebb parasztember szerszámnyeleket, favillákat, kisebb-nagyobb gereblyéket, szelőlápatot, rögtörő hengert, de még talicskát, vassal kombinált faeszközöket, szerszámokat is el tudott készíteni. A Zselicben az egyik különlegesség egy szennai ember munkája, egy nem fémből, hanem fából való hatalmas, lóval húzható fatárcsa, amit saját használatra készített (6. ábra). A háború következményei valószínűleg gátolták a fatárgyakkal való kereskedést, de az önellátást nem, sőt azt kifejezetten segítették²¹. A drága gyári készítésű gépek helyett eleinte és sokáig falusi iparosok és parasztbognárok remekeltek fontos földművelési eszközöket. A gazdasági ismeretszerzés fontos helyének szánták a Kadarkút melletti kétéves Szentimrepusztai Földművelőiskolát, amely 1885 szeptemberétől működött, kérdés, volt-e hatása a község gazdáinak működésére. A területet Márfy Emil adta haszonbérbe és évekig bábáskodott a beindulás és megszervezés munkáiban (rég és új épületek biztosításával, munkaeszközök átadásával, addig alkalmazott cselédek

17 A kérdőív fontos pontja, hogy Amerikából jöttek-e haza korábban eltávozók. Dél-Somogyban az Amerikába vándorlást megelőzte egy kitelepedés a Dráván túlra éppen az ottani kapcsolatoknak köszönhetően és ott szereztek földet. Amerikából az általam vizsgált 15 zselici községből csak egybe érkezett haza valaki.

18 A trianoni határok meghúzása előtt béreltek is legelőt a somogyi gazdák a Dráván túl, hoztak hidegvérű lovakat, sőt hozzá értő szolgagyerekeket is. (Knézy 1983-84. 381-407.) a szabásiak, csökölyiek, kutasik stb..

19 Knézy 1981. 16-39. Már Nagyváthy (1795) is írt instrukciójában igencsak mintaszerűen arról mi minden került vásárra a zselici erdőkből és zselici faragók kezéből. Ennek a 20. század elején is voltak nyomai. Kanyar számítása szerint a zselici falvaknak még a megyén belül is, de országosan tekintve aránylag sok erdeje volt Kanyar 1971. 117.

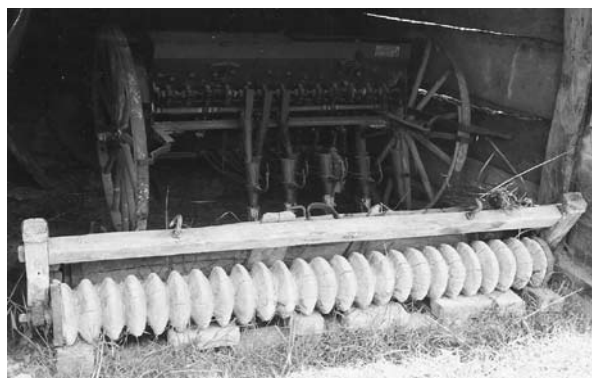
20 Eperjessy 2006. 565.587, S. Kovács 2001. 309-358. Kadarkút, Körmendpuszta új során lakott évtizedekig Varga János juhász és faragópásztor a Kapoliak rokona. L. Imre 1975. 137-146.

21 A gazdák fiaikat elküldték gyakorlatot szerezni kőműveshez, ácshoz, bognárhoz stb, hogy amit lehet házilag állítsanak elő a saját – megfelelő szerszámkészlettel ellátott - faragó- vagy vasas kamrájukban.

16 Saját gyűjtéseim a házaló árusokról, piacozásról és vásározásról Hedrehelyen, Kaposmérőn, Kaposújlakon, Csökölyön, Nagykörpádon, Kutason. Knézy 1966. 54-55. 2012. 340-348.

5. ábra. Id. Kapoli Antal által 1924-ben – úri megrendelésre – készített domború faragott díszű hátasszék egy sorozatból, melyben mindegyik széket más mintával díszített. Ez szék Hencsén özv. Petzmann Imréné tulajdona, majd Kadarkúton Répay Lajos kadarkúti gyógyszerészé lett. Knézy Judit felvétele. RRM NF-5366

6. ábra. Szennai parasztember fából faragott tárcsája, amelyet Knézy Judit Szennán a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe gyűjtött a Hosszú családtól, később a gyűjteménybe át is telepített pajtájukba. Knézy Judit tulajdona, Papp Tibor felvétele

rendelkezésre bocsátásával, egy ideig általa adott bére-zéssel, időnként pénzbeli előlegezéssel a működéshez, mikor a minisztériumi támogatás késett). Bele is szólt a döntésekbe. Voltak bentlakásos tanulók szállással és étkeztetéssel. A bejárók e juttatásokat nem kapták, nem fizették, ők a környékről valók voltak. A tanulás (heti 12 óra) mellett nagyon komoly gyakorlati munkát kellett végezni (télen napi 10, nyáron napi 12 órát), melyért minimálbért évi 30 forintot fizettek a tanulóknak. Az első évtizedekben az alaphangsúly a kis gazdaság szervezésén és az ehhez való tudnivalók elsajátításán volt, de 1910 után már az állatgyógyászat, hal- és baromfi-tenyésztés, méhtartás és selyemhernyótenyésztés is bekerült az általánosabb tantárgyak közé, az 1920-as években pedig a tejfeldolgozási ismereteik birtokában "sajtoda" működtetésére is volt képesítésük. Ezenfelül az ekkor tanulók egy csoportja már gazdasági tanárrá válhatott és sokan Somogyban téli gazdasági iskolákba szerződtek el. A kisgazdaság szervezésén túl nagyobb – pl. 800 holdas – birtok szervezésének alapelveivel is megismerkedtek. A jelentkezők közül fele-fele arányban vettek fel kisgazdák fiait és cselédek vagy földnélküli emberek gyermekeit, mert utóbbiak szorgalmáról nagyon jó vélemény alakult ki²². Jelentősebb számban a községek igényesebb gazdái az 1920-as évek végétől 1945-ig küldték el fiaikat különféle gazdasági képzésekre saját községükben vagy Kaposvárra, Csurgóra.

A kiválasztott három község a Zselic északnyugati peremén van, Bárdudvarnok a Kaposmente nyugati szakaszának falvaival került a 19. század végére hasonló gazdasági helyzetbe, és alakultak kapcsolataik. Több volt a szegény kisgazda és cseléd, a katolikusok fölénybe kerültek, így kevésbé volt erős a református törzsszövetség családok hatása. Kivételt képezett Kaposzentbenedek a községgrészek között. Hedrehely jó búzatermésével, nagyszerű számosállataival, az ún. Sziget vidéki jómódúbb községekkel is mutatott rokonságot, de elegendő erdei, jó rétjei inkább a zseliciekhez rokonították. Kadarkút vásártartási jogának megkapásával és a vasút közelségével a távolabbi vidékekkel intenzívebb kapcsolatba került, mint szomszédai. A kaposvári cukorgyárnak már 1921-ben termeltek cukorrépát, de szállítottak vonaton burgonyát, dohányt, takarmányt. Borukat a helyi kocsmárosok vásárolták fel helyben, de kereskedők is jöttek érte. Felvásárlók is akadtak helyben pl. Futura alvállalkozó, Hedrehelyen és Bárdudvarnokon Futura fővállalkozó²³.

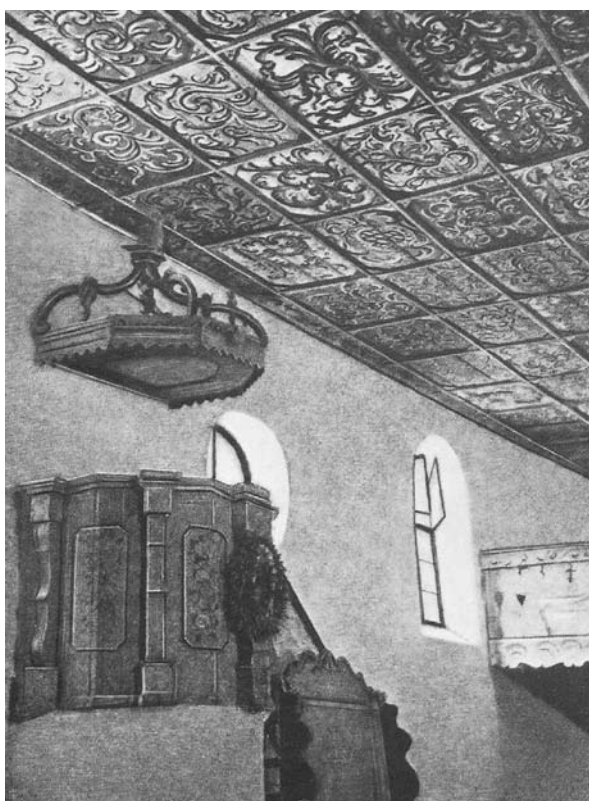
A kérdőívek a falvak szellemi és gazdasági állapotát kívánták feltárni. A táji környezettel alig foglalkoztak, jóformán csak a talajadottságokkal, mely a gazdálkodásra és a közlekedésre volt elsősorban hatással, kérdeztek a művelési rendszerekre is. A szellemi szintet (az egyletek, olvasóköri, dalárdák, népkönyvtárak, népiskolák, óvodák), a kommunális viszonyokat (vízellátottság, utak, világítás, energiaforrások), egészségügyi ellátást (orvos, bába, gyógyszerár megéléte, leventemozgalom)

22 Molnár 1975. 17- 65. 1929-től már Somogy-szentimrei m.kir. Mezőgazdasági Szakiskola volt a neve. Egész idő alatt voltak fizetési hallgatók, kedvezményesek és ösztöndíjasok is.

23 Kiss 1935.II.50.

vizsgálták. Az iparosok száma, jelentősége nemigen derül ki, viszont az agrárhelyzet kérdései (birtokviszonyok, talajadottságok, művelési eljárások, gépek, értékesített termékek, értékesítő és begyűjtő szövetkezetek, stb.) mind-mind szerepelnek a tudakolandó dolgok között.

A történeti összefüggések közül megemlítendő, hogy e községeknek erős református identitástudata volt. Hedrehely egyháza a legelső között alakult 1643-ban, festett kazettás református temploma 1771-ben épült, hasonló volt Kadarkúton, Kutason, Szennán. Csak a szennai maradt fenn – a mai csodálók gyönyörűségére – a hedrehelyit 1898-ban, a kadarkútit 1906-ban sajnos újjal kellett felváltani.²⁴ A kadarkúti népi barokk istenházát a bontása előtt az egykori festőasztalosok munkáit tartalmazó templombelsővel együtt lefényképezték, s a képeket alig pár évvel később publikálták is (7. ábra).

7. ábra. Az egykori fa kazettás kadarkúti református templom részlete a Malonyay által 1912-ben kiadott IV. népművészeti kötetből a 207. oldaláról. Beszkennelte Kovács Gergely József

A településformákról és azok változásairól nem kérdezősködik egyik kérdőív sem. Egyetlen szó se esik a fából való építkezésről, a fáról, mint építőanyagról, amelyek alapvető vonások e területen. Viszont firtatja a kérdőív, hogy vannak-e tanyák és a keresztkérdés az, alszanak-e télen távol lévő földjeiken a kigazdák. A válasz az, hogy nincsenek tanyák. Részben ide tartozik az a kérdés, hogy hány lakótelket osztottak ki, hány

„munkásház” épült kb. a 20. század első 20–25 évében (munkásháznak az állami kölcsönnel épült házakat nevezték)²⁵. De érdeklődtek az után is, hogy az 1920 utáni telekosztásoknak mi a száma és a kiosztott telkeken hány ház épült és hova. De generális községrendezés nem is került szóba. Viszont a mellékletben talált kadarkúti és hedrehelyi községtérkép, főként a belterület vázlatai felismerhetően mutatják a 19. századi mérnöki tervezésű településrendezés eredményét, a szabályosan kimért utcákat. Kadarkút 19. század végi térképét úgy tervezték és valósították meg, hogy két párhuzamos hosszú utca van, ezeket középen két templomot is tartalmazó tér köti össze, északon Körmendpuszta felé sűrűn beépített rövid utca fogja a két hosszú sort össze. A kérdőíves válasz alapján Körmendpusztán osztottak lakótelkeket, tehát arrafelé folytatódott az utca. A tér két oldalához közel még egy-egy kis összekötő utca is létesült korábban. Hedrehelyen három nagyjából párhuzamos utca van. Keleten a dombtetőnek nagyjából a közepén a református templom, ettől kétoldalt hosszan sűrűn betelepített utcarészek folytatódnak, északon Főszög, délen Aszög (e helynevek még a régi települési rendszerből maradtak fenn). E régi utcából maradt meg az egyik leghíresebb fazekas, Turbéki István zsuppos, fatalpas, fa tornácoszlopos háza²⁶ (8. ábra). Ettől a dombtetőtől nyugatra meredek löszdomb majd kisebb út húzódik, mintha csak egyik oldalán lennének lakóházak, másik oldalán gazdasági udvar, itt középen malmok, vásártér, téglavetők voltak. Legnyugatabbra egy másik igen hosszú utca került, mellé az első világháború után kimért proletárföldek, és az utca neve Új-Hedrehely vagy Nixbrót, azaz a szegénység utcája²⁷. Somogyban és Zselicben is főként a folyamatos lakotársági helyiségekben a 19. század folyamán főképp a reform kortól kezdődően szükséges volt a gazdálkodás ütemének megváltoztatásához alapos területrendezés²⁸. A 18. század végére az egykori osztott, szálláskertes, istálló-, vagy pajtáskertes település típus, zsúfolt halmazos belső központjával, amely korábban megfelelt a félszilaj állattartásnak, már akadályozta a munkák gyors ellátását. Nem felelt meg a Mária Terézia-féle urbárium rendeleteinek. Zselicben a legtöbb hagyományörző református község népe maga kérte a község településének újrendezését, köztük Kadarkút és Hedrehely is. Kadarkúton 1827-ben indult meg a rende-

²⁴ A kadarkúti katolikus templom 1840-ben épült, műemlék. Csánki 1914. 74. 83. Szennáról Zentai 2011.

²⁵ Darányi Ignác miniszter 1907. XLVI. törvénye A gazdaság munkásházak építésének állami támogatása” (Corpus iurís Hungaricae 1908. 476-482), melynek végrehajtása során a Nagy-Alföldön egész utcatorok, sőt városrészek épültek. Somogyban még kiderítendő e törvény hatása. Itt nem tudni, hogy a válaszadó jegyző milyen munkásházra gondolt.

²⁶ Az utca másik oldalán nem sokkal a templom felé volt a nála fiatalabb Lőrinc Ferenc fazekas háza és műhelye. Padlásáról 1965-ben eladatlan szép számú cserépedénykészletéből vásároltam a Rippl-Rónai Múzeumnak, és hozzá Bencsik István munkáiból, aki akkor már Szigetváron élt. Knézy 1966. 56. 1974. 259-282.

²⁷ A helynevek gyűjtője Márton István iskolaigazgató ld. Végh 1974. 188. helység 579-81.p.

²⁸ Panaszolták már ezt Filep 1858.226. Bosznai 1858. 15 zselici magyar községről írta le, hogy falujuk rendezetlen, istállóik külterületen vannak, házuknak nincs kéménye, földjüket nem trágyázzák, szőlőművelés a fő tevékenységük, mezsei munkával nem foglalkoznak.

8. ábra. Turbéli István egykori fazekas lakóháza és műhelye a régi falurészből, 1965-ben Vince Lajos lakott benne. Fényképezte Knézy Judit. RRM NF-4238

9. ábra. Kadarkúti zsuppos, favázás, fatornácsos, elől félig kontyolt és deszkaoromzatos ház. Szerzője ismeretlen. Repro Király Béla. RRM NF-6725

zés. Pereskedések, tagosítások miatt csak 1870 után fejeződött be. Hedrehely 1836-ban kérte a községrendezést, 1843-ban kész volt a terv, amellyel egyetértettek, a kivitelezés is örömkre szolgált, mert 64 és 1/8-ad belsőségük 221 és 6/7-re nőtt²⁹. E rendezéssel helyet kaphattak újabb telepítésekhez is megfelelő helyen. A rendezés során számos épületet elbontottak, anyagát is felhasználva újat építettek, a fából valókat fagörgőkön új helyükre szállították. Kadarkút és Hedrehely térképvázatai az 1890-es évekből már a rendezés utáni állapotot mutatják. Míg a favázás, talpas, zsuppos tetejű lakóházak pl. Szennán még az 1950-es évekig egész utcasorokat alkottak, környékén is elég szép számban maradtak addig meg, Kadarkúton Gönyey Ébner Sándor az 1920–30-as években keveset találhatott eredeti formájukban, viszont füstökonyha berendezésekkel nagyobb szerencséje volt³⁰. A téglagyár megléte, vályoghoz való megfelelő agyag bősége valószínűleg rontotta a favázás lakóházak esélyeit. A kérdőívekben építőanyagként csak az agyagot, vályogot illetve téglát nevezik meg vagy semmit. Egy favázás, hosszanti tornácsos zsuppos ház fényképe van a Rippl-Rónai Múzeumban talán az 1920-as évekből Kadarkútról (9. ábra). Ennek külső képe mutatja a községrendezések idején szokásos faoszlopos tornácú, elől félkontyolt tetejű, deszkás elülső oromzatú formát³¹.

A kérdőívben foglaltak Kadarkútról 1921-27 között

A kérdőívekhez csatolt statisztika 1910-es adatai alapján a falu lélekszáma 2063, magyar 2054, német 4 fő, református 1063, evangélikus 14, r.katolikus 916, g.katolikus 1, izraelita 67. Nevezetesebb földbirtokosok: Márffy Emil, Szirt Oszkár és gróf Széchenyi Miklós.

A hősi halottak száma a kérdőív alapján 49 fő. 1932-ben 2665 fő magyar (rk. 1561, ref. 1046, ev. 2, izr. 47). Területe 6333 kh, ebből uradalmi 3686 kh. Földbirtokos Gróf Széchenyi Ferenc. Bérlok: Birck Gyula, Rotschild Vilmos, Schwarz János³².

1921-ben írják, hogy Kadarkút a millenium idején Erzsébet királynő tiszteletére fát ültetett. Jelentős számban élnek itt értelmiségiek és iparosok is, ez kiderül abból, hogy működik a Kadarkút és vidéke társas kör 25 fővel, polgári kör 98 fővel és a népkönyvtár. Az iparos ifjúsági kört 118 tag látogatja, de van Turul sport egyesület is. A leventemozgalom részét képezi az egészséges nevelésnek, de Kadarkúton nem találják népszerűnek, pedig adott számára 3800 négyszögöl testnevelő telek két futballkapuval. Waldfogel Ignác tanár foglalkozik a testneveléssel. Mindezek a társulások a nagyvendéglőben tartják összejöveteleiket. Szakmai és műkedvelő előadást is rendeztek telente 1913 óta, legutóbb 1921-ben 70–80 főnyi hallgatóságnak. Jónak tartanák a népakadémia létesítését, de ennek létrehozására terv nem született. A Faluszövetségnek nem alakult itt fiókjá. A könyvtárat a földművelésügyi minisztérium ajándékozta. Rádió egy van a községben, a nagyvendéglős tervezi egynek a beszerzését, és annak lehetővé tételét, hogy sokan hallgathassák. Mozielőadás hetente egyszer történik. Könyvek vételéről a jegyző nem tud, de arról igen, hogy korlátozott számban járhatnak újságot pl. az Új Barázdát. 1921-ben állami és református népiskola is működik, utóbbi két tantermes. Ismétlőiskolások létéről nem ír a válaszadó. A könyvtárt Pesthy Béla református tanító kezeli. Kraft József gazdaköri elnök,

29 Hofer 1955. 134-157. feltárta Kadarkút, Hedrehely, Patca, Zselickisfalud, Szilvásszentmárton településrendezésének okait, megoldását. Tarján Tamás 1981. 170-175. Vásárosbécét és Somogyviszlót.

30 Hofer fotója 1954-ben Kadarkútról EF112003. öreg pajta András Istváné 1881-ből, az udvar végén keresztben áll, szilipelt borona. Külön visszatért 1972. 39-40. Hedrehely átrendezésének eredményeire és az ún kettős udvarokra és ezek másutt történő előfordulásaira. Nem vette észre, hogy hasonló telepítési rendszer volt Bonnyán és Somogydöröcskén a németeknél. Ld. 1971. évi műemléki felméréseim EA és EF.

31 Gönyey Ébner Kadarkút konyhaberendezések EF64 949-51, 65 081, füstökonyha tűzhelye EF 65 081

32 F. Szabó 1932-33. szerkesztette címtár alapján, idézi Eperjessy Ernő 2006. 26-7.

gazdasági lehetőségekről tájékozik rendszeresen, Dr. Balla Pál körorvos egészségügygel, Mózner József plébános társadalmi kérdésekkel foglalkozik. Szerepet vállal a közös feladatokban Mosonyi Sándor, Pesthy Péter, Takáts István, Végh József, Krámi Lajos, Molnár György. Karácsony Sándor református lelkész lejegyzett meséket, mondákat (nem tudni ezek hol lehetnek azóta). Egyáltalán a község vezetői foglalkoznak a község fejlesztésével, de a nagybirtokosok, bérlők nem. Orvos, okleveles bába és gyógyszerár is szolgálja a lakosokat. Az utóbbi hét évben létesült a kisvasút, hősök szobra, dalárda, tejszövetkezet, gazdakör és a körorvosi lakás (1926). Ártézi kút nincs a helységben, de közutak létesültek. E „fúrott” kutak vízszintje 4–8 öl mélyen van. Vízművet nem terveznek. A közutakat és szekérutakat megfelelően találják, de nem írják, hogy le lennének kövezve. Kivétel lesz az 1924–26-ban épülő, a vasútállomáshoz vezető út. Buszjáratot Kadarkút-Kaposvár és Kadarkút-Szigetvár között szeretnének. A járdákat néhol téglá fedi. Az utcákat nem világítják semmivel³³. Villanyforrásra jó lenne a két gőzmalom, nem alkalmazák erre, vízierő pedig nincs. Van egy téglagyár. Se a két gőzmalom, se a téglagyár nem szövetkezeti alapon jött létre. Hitel- és Fogyasztási Szövetkezet működik. Terveznek szövetkezeti alapon gabonarakárkár létesítését. Szerveztek tűzoltóságot két fecskendővel.

A községhez tartozó mezőgazdasági terület 6328, a kiscgazdáké 2642 hold. Terméketlen terület, futóhomok 100 hold. Idegen határban Visnyén és Hencsén van bérelt földjük. Nincsenek meg nyaraltatásra a feltételek, pl. egészséges tiszta szoba-konyha-mellékhelyiséges lakás egész nyárra, lakáshiány miatt. A községről festmények, képeslapok, fotók nem készültek. Nem tudnak itt született híres emberről, se hozzá fűződő tárgyakról.

Házhelyosztás és birtokreform hatásával elégedetlenek. Széchenyi Jenő Körmendpusztán 30 kat.holdat, Kraft János Diópusztán 70 holdat, Németh István Sáskón 60 holdat bocsátott rendelkezésre. Ebből 420 holdat vettek birtokba az igénylők. Nem szűnt meg a földéhség, a kapott föld műveléséhez nincs megfelelő eszközük. 20 család vesztette el kenyerét. Ezek részben napszámból élnek, részben cselédnek szerződnek el vidékre. Nincs földmunkás felesleg. Amerikából az első világháború óta nem jött vissza senki. A szomszéd községek határából nem kaptak földet. A kiscgazdák az uradalmi földekből 250 holdat bérelnek. Házhelyet 90-et osztottak nagyobb részét Körmendpusztán, és a község belterületén is 1925-ben, de csak 20 ház épült. Szükség lenne nagyobb épületre közintézménynek, de nincs se a gazdáknak, se a földesuraknak felesleges épülete. Egy középszerű ház szoba-konyha-mellékhelyiséges ára 50–80 ezer korona 1921-ben. Az építkezési anyag agyag és téglá. A községi pótlódó 18%. Nincsenek megelégedve vele. 1925-ben a községre kirótt pótlódó 4873 aranykorona. A község jövedelme ingatlanból semmi, egyebekből 25000 korona.

Nyomásos gazdálkodást üznek, három forgós, ennek sorrendje: őszi, tavaszi, zöld ugar. A termények fontossági sorrendje: búza, rozs, árpa v. zab, kukorica, burgonya. Nincs feketeugar csak zöld ugar (utóbbi takarmányok termesztésének forgója). A legjobb földek anyaga agyag, a legjobb minőségű szántóföldek a Keleti-dűlőben vannak, leggyengébb fekete homokos földek a nyugati részen találhatók. Káros évként tartják számon 1921-et, mert szárazság volt. Trágyázást három évenként végeznek, műtrágyát nem használnak, kiscgazdák alkalmaznak gépeket, cséplőt és kaszálót. De a fejlődés gátjának tartják, hogy nincs tagosítva a határ. Gyenge minőségű a közlegető is, mégsem kívánják javítani, nem elég nagy méretű, kevésbé fásított és kutakkal ellátott. Állatnevelésre törekednek, a tejet értékesítik a községben. Méhészettel vasutasok, tanítók, iparosok foglalkoznak, kaptáros méhészet az általános. A belsőségekben gyümölcsfákat nevelnek, nem szakosodnak egyféltre. Feldolgozzák lekvárnak, pálinkának vagy aszálják. Zöltséget csak saját használatra termelnek. 1913 óta csak 13 hold szőlőt telepítettek. A borukat a kocsmárosok vásárolják fel és értékesítik. A szőlészet fejlesztése érdekében addig terméketlen területeket szőlővel ültettek be és fásították. A kiscgazdáknál holdankénti termésátlaguk: búza 8-9q, rozs 8q, tengeri 8-9q, burgonya 50q. Az uradalmakban a termésátlagok az előbbieknél 2-3-4%-kal többet jelentenek. Nincs rá adat, hogy a kiscgazdák hány százaléka van eladósodva. Perről, végrehajtásról sem tud a jegyző az elmúlt hét évben. Földeladás közepes mértékű e vidéken, főként helybeli református és katolikus gazdáknak adnak el. Az uradalmi földek eladási ára azonos a kiscgazdákéval. Egy-egy kiscgazda földjei 6-7 helyen vannak a határban, de nem kívánnak tagosítást. Egy gazda telke, háza 1914-ben 10000 koronát ért, 1926-ban 10000000-t. A községben legjobban gazdálkodó gazdák: Hochroka Jánosné 80 holdas, Mihályi József 35 holdas, Hollósi János 18 holdas. Az aratók tizedrészt kapnak, a cséplők 20%-ot. Egymás közti eladásnál magyar holdban számolnak, hivatalosan kataszteri holdakban. Mezőgazdasági kísérleteket a község területén a kiscgazdák nem végeznek, csak a somogyszentimrei részen lévő földműves iskolában foglalkoznak ezzel a szakemberek.

Néprajzi tárgyakból, régiségekből nincs senkinek gyűjteménye. Levelezőlapok, fényképek se készülnek. A Gazdakör működik a legjobban, a télen számtalan ismeretterjesztő előadást tartottak népes hallgatóság előtt. 8 műkedvelő előadás is volt a Strauss kocsmában legalább 200 fő előtt. Tudják, hogy Somogy megye monográfiájában vannak adatok a község múltjáról is. Krónika írással nem kíván senki se foglalkozni. Tagadják, hogy jellegzetes népművészet vagy népviselet lenne a faluban (10. ábra). 1921-ben vallják, hogy fonás-szövés legalább 200 család foglalkozik saját használatra, de hogy milyen saját szövésű tárgyak készülnek azt nem részletezik. A jegyző, s talán a kérdőív írója is „jellegzetes”-nek olyan nagyon díszes és festői, esetenként túl díszes viseletre gondolnak, amelyeket a 19. század végéről festők, helytörténészek és az idegenforgalom előnyben részesítettek (kalotaszegi, torockói, matyó, kalocsai, stb.), rajzoltak, fényké-

33 A 10. ábrán lévő ház tornácának fedeléről fakeszes üvegoldalú és nyitható ajtós mécsesartó lóg. Sötétben ilyenekkel világítottak, járkáltak, később istállólámpának nevezték a villany bevezetése után.

10. ábra. Kadarkúti református fiatalasszony, Balogh Katalin a 20. század elején még hagyományos ünnepi viseletben, szennaias kontyban, a Proity család házában. RRM NF-6728.

peztek. A kadarkúti paraszti viselet a maga nemében mégiscsak jellegzetes: az észak-nyugat-zselici somogyi magyar falvak ruhaegyüttesével mutatott rokonságot. Talán a hedrehelyi, szennai és környéki kissé parádésabb vagy egyszerűen tovább fennmaradt. Emlékezés anyagból tudjuk, hogy a 20. század elején a vászon felsőruházatból és színesebb – főképp kismesterek által készített (szűcs, szűrszabó, képfestő, bocskorkészítő, varga, csizmadia, kalapos) – kiegészítőkből álló hagyományos viselet még fennmaradt, de kezdték kiszorítani a gyári anyagok, amelyek eleinte még nem változtattak a korábbi szabásokon, de egyfajta utóvirágzását eredményezték a paraszti ruházatnak, jó példa erre a zselickisfaludi családi együttes (11., 12. és 13. ábra). Egy ifjúsági pályázatból magáról a házivászon készítéséről és a belőle készített háztartási textilekről és ruhadarabokról van egy vázlatos kadarkúti összefoglaló, melyből épp azt nem tudjuk meg, hogy miből ismerhették meg a kadarkútiakat ruházatuk alapján. A házi vászonszövés fennmaradt az 1950-es évekig is szinte minden parasztcsaládnál. A vászon felsőruházat addig fokozatosan kikopott a használatból, de a nőké még mindig bő- és sokszoknyás-blúzos-kendő maradt, a férfiak előbb elhagyták a vászon felsőgatyát, legfeljebb aratásban vették fel, vagy szétszabatták alsónadrágnak, helyette csizmanadrág majd pantalló lett általános. A pályázó adatközlője 1890-ben született, tehát 1920 körül, mint fiatalasszony pontosan látta miféle vászonöl-

tőzet volt divatban³⁴. A kérdőíves válasz nem írja, hogy takácsok is laktak Kadarkúton, ezek a helyi iparosoknak, értelmiségieknek és a környékelieknek dolgoztak, legfeljebb nagyon erős és vastag vásznat rendeltek meg nála a paraszttasszonyok³⁵. Felsőruhának nem a merev kenderfonalat, hanem az olcsó és puha gyári pamutfonalat alkalmazták az asszonyok. A lányok 12 évesen tanultak meg fonni, 14–15 évesen már szőni is. A vászon ruhákat lényegében nem szabták, mert négyzetesre szőtt darabokból állították össze. A községben már a 20-as években voltak varrógépek is, de egyesek még kézzel varrtak. Mintás fősződéses darabok inkább ágyneműk, háztartási textilek voltak (abrosz, törölközőkendő, vékaruha, vánkoshvég, stb.), hímzést testi ruhákon alkalmaztak, pl. férfi ingeken. A női felsőruházat kor szerint változott, 40 év felett már egyre sötétebb színű lett és egyszínű. A református konty – mint a 10. ábráról írtam, fehér alapszínű csipkefordros, kerek volt, a katolikus fekete kendőből kötött. Nagyon kedvelték a képfestő által készített szoknyát és kötényt, a felsőszoknya alá 5–6 pöntölt is vettek (7–8 szelesek voltak, 1 szél 50–70 cm is lehetett). A menyasszonynak fehér keményített anyagból varrónő készítette a szoknyát és a belebujós, elől gombos, hosszúujjú fehér blúzt, fehér kötényt, alulra fehér sifonból fodros keményített pöntölőket. Hozományának legalább 12 abrosznak, 12 törölközőnek, 2 párnának (vászon dunnahuzat, vagy egy dunna két huzattal) és 5 vánkoshuzatnak stb. kellett lennie még az 1950-es években is. A női gyászruha is tiszta fehér volt, mint más református falvakban a környéken. 1950 után még szőttek egy ideig, de már csak szőnyeget. Ing-gatya együttesét „pár ruhá”-nak nevezték, mert általában együtt készült. A vőlegénynek 15 „pár ruhá”-val kellett, hogy készüljön a menyasszonya, aki barátnői segítségével varrta, hímizte az esküvő előtt. Ki tudja meddig volt ez követendő modell, de az 1920-as években még biztos. A férfiing dereka három vászonszélből, hosszú ujj egy-egy szélből állítódott össze, a gatyája 3–3 szélből (itt talán nem volt divat a nagyon bő). Az ünnepi ing zsebébe sifonból csipkés széllal díszített és hímzett nagyobb zsebkendő került, a jegykendő hasonló volt csak még díszesebb és nagyobb. Az iparosok városiasabb öltözeke hatott a kadarkútiakra. Az első vi-

34 A régi a 10-es számú fényképen lévő fiatalasszony a jellegzetes szennai és környéki református női viseletféltében van. Pontos részletek – különösen a kontynál – nem egészen állapíthatók meg. Fején mintha a régebbi „gódakonty” lenne, alul kendő hátrakötve, a fejbúbban csipkés, fodros, művirágos konty kiegészítő. Egyebekben a ruházata az 1920-as években is általános ünnepi ruházat, a kontyon lévő templomi csipke „férevető” (sálalakú kendő) nélkül. Bokrosinget, vállkendőt visel, utóbbit elől keresztbe téve és hátul megkötve derékon. Szoknyája lábszárközépig ér és bő, elől csak a test elejét fedő, derékban kissé ráncolt félkötény van. A katolikusoknál a nők fejjedője sötét vagy fekete selyemből hátrakötött és pillangósan álló kendő, alatta kis horgolt vagy horgolt szélű hajkontysapka, az idősebbeké gyapjúból. Teljes öltözetet nem láttam, idős asszony és férfi köznap ruhája egy Gönyey Ébner konyhafelvételén van. Knézy 2001.240-246.

35 Molnár László: A házivászon alkalmazása és jelentősége Kadarkúton. Pályázat 1964-65 Rippl-Rónai Múzeum Néprajzi Adattára A testi ruházatban 1920 körül az ünnepi ruhát nem, köznap felsőruhát esetleg készítettek pamutvászonból, megfestették kékfestőre. Alsó ruhának még megfelelt a pamutvászon, és nagyon sokféle konyhai, szobai textil, ágynemű, ponyva stb szövődött házilag.

11. ábra. Fiatalasszony, Istvándi Jánosné, sz. Berekneyei Katalin 1925-ben szennai ünnepi ún. „góda kontyos” viseletben, mely hátrakötött kendőből és fejbúbra rögzített csipkefodros, virágdíszes fejkötőből állt hátul lelógó színes kontyszalagokkal. Szerzője ismeretlen. Repro Góczy Gáborné. RRM NF-N-2706

lágháborút megjárt fiatal férfiak már nem szívesen veték fel az ünnepi fehér gatyát ezen a területen. Az iparos asszonyok sokkal hosszabb és sötétebb szoknyát hordtak, mint a parasztasszonyok, de nem tudni, hogy egyberuhát mikortól.

A kérdőív szerint a szokások közül az aratóünnepet és szüretet gyakorolják és fontosnak tartanak a régi táncok felújítását. Szerdánként van heti vásár, a válaszadó szerint a helyi kisipari termékeknek nincs jelentősége.

A község népe úgy tartja, hogy abban múlja felül a környező falvakat, hogy itt a vidék kereskedelmi központja és egészségügyi szempontból is a legjobban ellátott. A csatolt statisztikai táblázatok elárulnak számos sajtóságot a község gazdálkodásáról, és külön érdekük, hogy a nagybirtokosok illetve középbirtokosok, kiscgazdák gazdálkodásának számszerű adatait egyes témáknál külön is tárgyalják.

12. ábra. Rekonstrukciós bemutató Szentendrén a zselici tájegység megnyitóján, az oda érkezett zselickisfaludi két fiatalasszonnyal az egykori kimenős parádésabb viseletben. A konty a 20-as évek előtti régebbi típus, melyet éppen azidőben váltottak fel hátrakötött kendő nélküli, de még fodrosabb fejkötőre. Szennán, Patcán, Kisfaludon és Szilvásszentmártonban stb. (A katolikus nők hajkontyján kis fejkötő volt, felül, hátrafogott, pillangósan megkötött, kikeményített kendő volt, a ruhájuk kissé színesebb) Knézy Judit felvétele és tulajdona.

13. ábra. Szentendrén a somogyi porták bemutatóján zselickisfaludi fiatal család rekonstrukciós viseletben nagyjából eredeti darabokból összeállítva. Knézy Judit felvétele és tulajdona

1910-ben mezőgazdasági művelt terület: szántó 4261, kert 55, rét 601, szőlő 104, legelő 805 k.hold, nádas – erdő 202

Kisbirtokosoké: szántó 2150, kert 13, rét 198, legelő 5198, erdő 49, terméketlen 247, összesen 3282 k.hold.

Községi közbirtokosságnak nincs kitöltve az adata.

Középbirtokosoké: összesen 828 k.hold, Márfy Emilé 553, Birth Oszkáré 827, gróf Széchenyi Miklóse 834 k.hold (részletezésétől eltekintettem).

Keresők száma: összesen 589 fő, ebből 100 hold felett 7 fő, 10-100 hold közötti gazda 77, 10 hold alatt 105, részes, kertész, mezőgazdasági cseléd 243, ipar, bánya, kereskedelem, közlekedés 157 fő. Lélekszám növekedés 40 év alatt 12 %.

Lakóházak száma 1910-ben 381 ebből munkásház 26. Építésmódra és uradalmi épületekre nincs adat.

Állatállomány: 1911-ben 1918-ban ebből uradalmi 1920-ban

sertés	2928	2349	1915
juh	244	160	622
sz.marha n.	368	506	397
tehén, ökör	716	517	377 növ, 408 tehén, 175 ökör
ló	330	463	445

Igáserő száma, gazdasági gépek, gazdasági rendszer rovatok nincsenek kitöltve.

1913-ban 7 méhészt, 40 kaptárt, 30 kas, 3 rosszt.

Termelvénnyek és termésátlagok: búza 721h (átlagtermés 7,71q), rozs 620h (6,25q), árpa 171h (5,02q), zab 420h (5,00q), tengeri 587h (7,94q) burgonya 271h (39,71q), cukorrépa 25h (90,82q), dohány 2h (3,93q), kender 2h (3,95q), bab 1h (5q), takarmányrépa 35h (142q), búkköny 355h (15,19q), lóhere 259h (17,71q), lucerna 6h (21,43q), ugar 92h, réti széna 601h (17,11q), gyümölcs, zöldség.

Fanemek, népjellemzés rovatok kitöltetlenek.

A kérdőíves válaszokban foglaltak Bárdudvarnokról

E község jelenleg 16 településcsoportból áll, egykori önálló községekből (Bárd, Lipótfá, Bánya és Kaposszentbenedek) és pusztákból³⁶. Bárdudvarnok statisztikai lapja hiányzik az ismertetett forrásból, tehát 1921 és 1926 évekből. Más adatok szerint: 1914-ben lakói 1615 fő, ebből r.kat. 1110, ref. 505, házak száma 1110. 1932-ben lakói 1790 fő, 1950-ben 2330 fő, 1990-ben 1616 fő, ebből r.kat. 830, ref. 421 fő³⁷. Kaposszentbenedek 1950 óta tartozik e községhez, előtte önálló volt. Helynevei mutatják egykori önállóságát: „Szentbéki” temető, református iskola, református templom, katolikus templom, községháza, Szentbéki Határárok³⁸ és Malomdűlő.

A jelenlegi község gyönyörű környezetével, változatos vidékével valóságos üdülőfalu, patakjával, tavaival, erdeivel, művésztelével. Bárdudvarnok a Kaposmente nyugati szakasza és a Zselic ÉNY-i része közötti átmeneten található. A néprajzosok, földrajzosok a Zselic falvai közé sorolták. Tudomásom szerint a község történetéről Forintos László által írott munka még nem jelent meg.

A kérdőíves válasz szerint 1921-ben nem működik itt sem szövetkezet, sem egyesület, sem dalárda. Tervezik olvasóköri alakítását. Azt állítják, hogy az előbbiekre eddig nem volt igény. Két iskola, egy állami, egy református működik, utóbbi két tantermes. Ismétlőiskolákról nincs adat. Ismeretterjesztő előadásokat nem tartanak. Kisdudóvívó sincs. Népkönyvtárat még csak szeretnének, az iskolában kezelnék. Olvasóköri létrehozásán gondolkodnak.

A Havasi vajvállalatnak van két fióktelepe a tej begyűjtésére. Működik egy gőzmalom, más ipari létesítmény nem. Elegendő közút működik, vízszintjük 10 méter mélyen van, de ártézi kút nincs. Okleveles bába dolgozik itt helyben, de orvos és gyógyszerár csak 12 km-re található. A közutak és székérutak állapotát megfelelőnek találják, a járdák nincsenek semmivel lefedve. Nincs villany, így az utcák sincsenek kivilágítva. Sem vízművet nem akarnak, sem a villany szolgáltatást nem tudják megoldani. Tűzoltó készülség van két tűzoltófecskendővel. Háziiparról nem tud a jegyző – se kosárfonás, se hímzés, se szövés, se faragás – mondván, hogy hozzávaló nyersanyag sincs.

Amerikából a háború óta nem jött haza senki. Lakáshiány van. Egy kétszoba-konyha-mellékhelyiséges ház ára 1500 korona. Öt házhelyet osztottak újabban ki és nem hiányzik az építkezési terv se, van megfelelő agyag a tömésfalú házak készítéséhez, de téglá is³⁹.

A községhez tartozó mezőgazdasági terület 5044 kat. hold, a kisgazdáké csak 1890, az árterület 10 hold, egyéb 90 hold. Földeladásnál magyar holdban számolnak (1200öl), de hivatalos adatokat kataszteri holdban adnak meg, például a kérdőív esetében is. Idegen határban csak Kaposszentbenedeken birtokolnak 20 kat. holdat. Nyomásgazdálkodást nem alkalmaznak, hanem „szabad gazdálkodást” üznek „3 forgósat” (őszi: búza, rozs; tavaszi: kapás, és a harmadik a takarmány). Fekete ugar nincs. „A határ magdon széttagolt, ezért alkalmazzák a szabad gazdálkodást.” A legjobb föld a vörösayag a bárdi határban, a leggyengébb – homokos – Szendi gödörben és Bányán. Természeti katasztrófákat szenvedtek el 1921-ben jégverést és szárazságot, 1912-ben peronoszpóra vészt, de 1922 sem számított könnyű évnek. Trágyázást 3–4 évenként végeznek, de műtrágyát nem használnak. Mezőgazdasági gépek közül a vető, kapáló, kaszáló és töltőgető

36 F. Szabó 1932 adatai alapján Eperjessy idézi 2006 26, hogy az összevont községekhez hozzá tartoztak még: Bárdibükk, Péterkö, Olajhegy I-II., Felső-, Alsó- és Újszippó, Középgyóta, Kopaszhegy, Vóta-, Magányos- és Szendipusztá, Öregszippó.

37 Csánki 1912. 43.p. A többi év adatai: F. Szabó 1932. és a továbbiak Eperjessy Ernő 2006. 26. Kaposszentbenedeket kivéve a többi helységben együttesen több a katolikus

38 Végh 1974. 166. sz. község 517-522.p. Több gyűjtő anyagát reviz-

deálta, összefoglalta dr. Király Lajos 517-522. p.

39 Gönyey Ébner Sándor zselici tanulmányaiban Bárdudvarnokról is írt. 1931 89-110. 1933. 153-156. a faépítkezés emlékeiről és a zselici kanászletről. A népi műemléki felmérések alapján a faépítkezés hagyományai a falvak belterületén hamarabb megszűntek, mint Szennán és környékén, de a szőlőhegyek még sokáig őrizték és őrzik az egykori borona és favázás pincék maradványait, és berendezéseit. (14. ábra)

14. ábra. Bárdudvarnoki prэшázás pince belseje.
Molnár Ágnes felvétele 1982-ből.
RRM NF-N-2129

ekét használják. Hibának vélik, hogy a gépekre kevés súlyt helyeznek a gazdálkodásban. Rétjük elegendő, de a közlegelő nincsen kúttal és fasorral ellátva, nem elegendő és rosszul kezelik. A gazdálkodás fő ága az állatnevelés. A tejet Kaposvárra és a helyi tejcsarnokba hordják. Méhészettel a nagybirtokosok, és a vasutasok foglalkoznak, többnyire kaptárokat alkalmaznak. A korai cseresznyét nagy mértékben termelik és eladnak belőle. Egyébként a gyümölcsöt nyersen fogyasztják, feldolgozásnak nincs nagy hagyománya. Zöldségtermelésük jelentéktelen. 1913 óta 18 kat. hold szőlőt telepítettek, borukat kereskedők vásárolják fel. Hetivásár tartási joguk nincs. Földmunkásfeleslegről nem lehet beszélni, nem szegődnek távolabbi birtokokra. Kisiparosok szerepe nem jelentékeny. Természeti értékeikről mit sem tud írni a jegyző. Úgy tartják szerinte a kiskgazdák, hogy a fejlődést a földhiány akadályozza.

1926. évi válaszuk szerint hét év alatt semmi sem szerveződött (egylet, szövetség, stb.). Viszont 10 házhelyet osztottak ki 1920–25 között Bárd és Bánya területén. Nyolc ház fel is épült, de középületnek alkalmas szabad épülettel nem rendelkezik a falu. Úgy vélik, hogy helységük semmiben sem múlja felül a környező községeket. Nincsenek természeti értékek, romok, barlang, emlékfá, nem tartanak számon híres, itt született embert. Viszont a hősi halottak emlékét ápolják, 62-en haltak meg a háborúban, emléktáblát már állítottak, de szobrot is terveznek. Nyaraltatásra nincsenek meg a kellő feltételek, fő oka, hogy lakáshiány van és nem is lenne megfelelő tiszta alkalmas ház egész nyáron át. A község földesurai közül gróf Somssich Géza iskolaépületet adott, Petracsek Béla iskolateltet, dr. Gosztonyi

Mihály iskolakeretet és a vasútállomás telkét. Ezért úgy tartják, hogy a legtöbbet a községért Gosztonyi Mihály és Petracsek Béla tett.

A Faluszövetségnek nem alakult itt fiókjá. Oka a szegénység, nem tudják fizetni a tagdíjat. A Nép és a Vasárnapi Újságot járatták, de könyvet nem vásárolnak. A népkönyvtárat a kultuszminisztérium ajándékozta 1921 után az iskolának. Ismeretterjesztő előadásról nem tudnak beszámolni, de működvelő előadás kettő is volt az iskola 100 fős termében.

Nincs néprajzi gyűjtemény. Mesékről, mondákról nem tud a kitöltő. Feljegyzések sem találhatók a községről, krónikaíráshoz sincs senkinek kedve. Úgy vélik, jó példaadás kelthetné fel a lakosság érdeklődését, adakozó kedvét. Jellegzetes szokásokat sem sorol fel a jegyző⁴⁰. A régi táncok közül él még a csárdás. Új táncokat városi vendéglősök tanítanak. Rádió nincs a helységben. Testnevelőtelep 1600 négyszögöles, de rosszul felszerelt. A leveinte mozgalom kezd népszerűvé válni, művelődési céljai miatt is.

A közlekedés javítására jó utak építését szeretnék főképp a vasútállomásig. Buszjáratról nemigen esett szó.

A községi pótlódó 50%-os, amelyet igazságtalannak talál, megszüntetnék. A kataszteri jövedelem megállapításánál aránytalanságok vannak, különösen a szőlőbirtokok tekintetében. A tanya létére természetesen nemleges a válasz és arra is, hogy távoli földjeiken kint alusznak-e. A kisbirtokosok földje 2–3 helyen van és nem akarnának tagosítást. A földbirtokreform során gróf Somssich Géza 72 k.holdat, Eszterházy Aladár 103 és 84 k.holdat adott, Gosztonyi Mihály 26 k.holdat. Az igénylők mind birtokba vették, de elégedetlenek a minőségével, nem tudják rajta a legszükségesebb terményeket megtermelni. Gigéből kaptak 84, Szennából 103 holdat. A terület átcsatolását kérik, mert idegen községben aránytalanul több az adó. Az uradalmaktól nem bérelnék földet a kiskgazdák.

Belátják, hogy igényesebb talajművelés által jobban haladtak előre. Gazdálkodásukban továbbra is az állatnevelés és gabonatermelés, de a gyümölcsstermesztés is fontos. A kiskgazdák átlagtermése: búza holdanként 14q, rozs 10q, tengeri 10q, burgonya 40 mázsa. A kiskgazdák 1%-a adósodott el, nincs folyamatban per, végrehajtás. A földhiány miatt kevés a földeladás, leginkább magyar embereknek adnak el. Az uradalmi földek értéke azonos a kiskgazdákéval. Üres beltelek négyszögöle 1914-ben 1 korona, 1926-ban 0.86 korona, kiskgazda telke 1914-ben 1200 korona, 1926-ban 1500 korona. A legjobban gazdálkodó 2-3 kiskgazda közül említendő: Jakab József 30, István János 28, Balog Jánosné 14 holdas gazdák. Az aratók 10-ed részt kapnak, a cséplők 20%-ot. A kiskgazdák földjeinek ára:

40 Gönyey Ébner Sándor fent jelzett cikkeihez Bárdudvarnokon fényképezett itt: 1931-ben hasavány kerítést EF 65047, füstös házat kívülről EF 65042, 65044, 65046, füstöskonyhát EF 65049-51, sertésolat EF 65047, 1932-ben Bognár István hosszifuruglás kánászt. Kaposszénbenedekről való a főzés a kemence tetején hátrakötött kendőkontyban EF 64 944, 64 9545, és 64948 lt.számú tojásfestés. Molnár Ágnes 1982-ben gyűjtött Bárdudvarnokon, fényképsorozat készült: (RRM F 14167-70, pince tüzelőberendezése RRM F 14155, konyha berendezésről (kredenc, takaréktűzhelyről, stb pl RRM F dig. 14164-65 stb sertésvágásról is.

szántó	1914	1926	rét	1914	1926
jó minőségű	800	800		800	1100
közepes	700	700		700	900
rossz	600	600		600	800

Az uradalmi földeket is tekintve legjobb minőségűek a Günnő, Diás, Zsippó, Szent Tamás, Kishegy, Csomakő dűlőkben vannak. Közepes minőségűek a Gazdi és a Szendi hegy, gyenge a Peterke. A kiscsárdák távolabbi földjei 20 km-re fekszenek. A távoli földek értéke 20 %-al ér kevesebbet, mint a közeli. 1 hold föld átlagos hasznóbére 1914-ben 20 korona, 1926-ban 28 korona, a napszámbér 40 000 korona. A gazdasági cselédek bére a vármegyei rendeletnek felel meg.

Végső megállapítás, hogy a fejlődést a széttagolt-ság gátolja, sajnálják, hogy nem kellőképp használják a gépeket, de észrevették, hogy az igényesebb talaj-műveléssel előre haladtak.

Hedrehely adatai a kérdőíves válaszokban

Lakossága 1932-ben 1271 fő, magyar (rk. 543, ref. 713, izr. 15). Területe: 4512 kh. Hozzá tartozik: Bende-, Sarolta-, Böczörpuszta, Bozdás major, Laposcsér-, Alsókurja- Felsőkurja-puszta. Földbirtokos gróf Festetich Kálmán örökösei 813 kh, Márfy Elemér 312 kh. Bérli Schmiedt Jenő 657 kh.

Hedrehely református hagyományai sok tekintetben meghatározták e közösség működését már a 18. században is. Nemcsak a nagyszerű templom építéséből világlik ez ki. Csokonai Vitéz Mihály is tanúja volt ottani tartózkodása idején, miként harcoltak a hedrehelyiek azért, hogy kedvelt lelkészüket ne helyezték vissza Csökölybe, bár a csökölyiek nyertek⁴¹, de azt is megjegyezte, hogy mennyivel jobb a hedrehelyiek kenyere (búzából), mint a csökölyiek „lenpogácsája” és finomabb a boruk is. Gönczi Ferenc is kiemelte, hogy az 1920-as években gyűjtéseihez milyen sok segítséget kapott a református lelkésztől. A tanárok néprajzi érdeklődése további hagyomány: 1954-ben tartalmas, részletes hedrehelyi néprajzi-történeti monográfiát írt az iskola tanári kara. Márton István igazgató később helynévgyűjtésben is remekelt, s az arra „tévedő” néprajzosok patronálója volt. E pályázat kiadására sajnos nem került sor⁴².

A református összetartozást jelzi a kérdőíves válasz is az ünnepeken szereplő református dalárdáról és a tanító aktivitásáról. E községben református dalárda működik 26 taggal, akik ünnepnapokon és állami ünnepeken szerepelnek, más nincs. Györkös Ferenc körjegyző, Németh József⁴³ református lelkész és Kutas Ferenc tanító szervezi a lakosságot. Egy pusztai és egy református iskola működik, az ismétlőiskolások 18 fővel vesznek részt az oktatásban, melyben gazdasági ismeretek is szerepelnek. Az iskolában könyvtár is van. Kisdédődó nem alakult. Ismeretterjesztő előadásokat a tanító tart,

utoljára 1921 októberében 20 hallgatója volt. Népakadémiaát jónak tartanak, de valószínű nincs megfelelő helyük, mert azt mondják, hogy előbb népházat kellene építeni.

Hitel- és Fogyasztási Szövetkezet működik a községben, másra nem gondolnak. Két gőzmalom található, de szesz-, konzerv-, téglagyár nem, még gabonarakár sem. Közutak vannak, de ártézi kút hiányában „fúrott” kutakból vesznek vizet, melyek kb. 30m mélyek, vízszintjük 26m körül van. De változtatásra nincs konkrét terv, bár jónak tartanak. Okleveles bába lakik a községben, de orvos, gyógyszerár csak 6 km-re van.

A közutak állapota a lehető legrosszabb, okát a terepadottságokban és a kedvezőtlen tulajdonviszonyokban látják. Az utak egy része ösvényen vezet keresztül. Nincs villanyvilágítás, megfelelő áramfejlesztő (pl. vízierő) sem áll rendelkezésre. A járdákat semmi se fedi. Még szervezett tűzoltóság sincs, csak „köteles készütség” és egyetlen fecskendő. A háziipari ágak meglétéről vázlatosak a megjegyzések: kosárfonást és a parasztasszonyok szövését méltatja a jegyző, megjegyezve, hogy csak saját céljukra szőnek⁴⁴.

Amerikából a háború után nem jött haza senki (nem tudni meg ebből, hogy egyáltalán korábban ment-e ki valaki). Viszont lakáshiány van. Megfelelő lakásnak kétszoba-konyha mellékhelyiségből álló építményt

15. ábra. Pásztorházak Hedrehelyen párhuzamosan egymás mellett Takáts Gyula, a készítő szerint a „régifalurészben” 1951-ben. RRM NF-51.08.2. Szinte egyforma három épület

tartanak, melynek ekkor 60-180 ezer korona az ára. Ebben az időben épülhettek a község aránylag régi részén a községi pásztorok házai, három is egymás mellett párhuzamosan (15. ábra).

41 Knézy 1996. 23-25

42 Hedrehely monográfiája 1954 RRM NA 93.

43 Gönczi 1937. 9. Könyve előszavában többek között neki is megköszöni és a kadarkúti tanítónak is a terepmunkája alkalmával nyújtott segítségüket.

44 Asszonyai szintén megszövik saját használatra a szükséges vásznakat, díszeket is, viseletük hasonló a Szennai és környékéhez 1921 körül, szöni ők is kb 1950-es évekig szöttek.

A községben a mezőgazdasági terület 4366 kat. hold, melyből a kiscgazdák 2662 holdon gazdálkodnak. Idegen község határában – Visnyén – van még saját földjük (eladásnál magyar holdban számolnak 1200 n.öl, de a kérdőívben katasztrális holdat adtak meg). Nyomás gazdálkodást folytatnak az 1894. évi t.cikk szerint, háromforgós művelésben (kapásnövény, tavaszi kalászos és őszi gabona), és nincs szabad gazdálkodás, se fekete ugar. Gépek előfordulnak a kiscgazdák használatában (cséplő-, vető-, kaszálógép, nem tudni milyen arányban). Saját gazdálkodásuknak úgy tartják, nincs „feltűnő hibája”. Viszont a közlegelő nem elegendő és a legrosszabb minőségű, a javítás „nem kivitelezhető”, de fásított egy része és van kút.

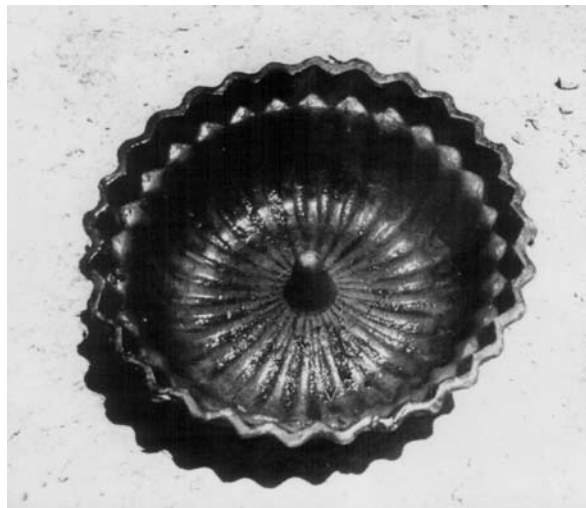
A gazdálkodásban az állatnevelést tartják a legfontosabbnak, a felesleges tejet nem tudják hova vinni. Van méhészet a kiscgazdák körében kaptáros és kasos. A gyümölcsstermést házilag feldolgozzák (egyes fajtákat lekvárnak, pálinkának, mást aszalványnak). A zöldségtermés sem megy piacra. Szőlőt nem telepítettek 1913 óta, borukat maguk fogyasztják el. (Megjegyzendő, hogy szőlőjük a Visnyei hegyen van – erről nem ír a válaszdó). Földmunkásfelesleg nincs és nem is szegődnek el messzebbi munkára a lakosok. Gazdálkodásukat hátráltatja a megfelelő közlegelő hiánya és a rossz útviszonyok.

1926-ban a második kérdőív már arról számol be, hogy a 31 háborús hősi halottnak szobrot állítottak. Újabb szövetkezetet nem alakítottak. Házhelyet nem osztottak ki. Közintézménynek nem áll rendelkezésre megfelelő épület. Önértékelésük szerint a környező falvakhoz képest jobb földjeik, szebb állataik vannak. Az idegenforgalom fellendítéséhez szükséges látniválók, kiadandó lakások, stb., nem állnak rendelkezésre. Van egy kolostorrom, de még saját levelezőlapjuk sincs, megfelelő vendéglőjük se.

A község népét – bevallás szerint – a földesurak semmiben se segítik, de a helyi előjárók igen. Dr. Balla Pál orvos, Bódis Géza tanító a kultúrával és testneveléssel, egyebekben pedig Mérey Lajos és Németh József aktívan működnek. A kérdőív alapos kitöltéséből látszik, hogy lelkiismeretes, hozzáértő vezetők állnak a faluközösség élén. Németh József lelkész Gönczi Ferencnek is sokat segített a Somogyi gyermek című könyvéhez a gyűjtésben. De nincs néprajzi gyűjtemény, a községről fényképet sem készítettek, a faluszövetségnek nem alakult fiókja, nincs népkönyvtár, nem írnak és nem is szándékoznak községi krónikát írni, nincs mozielőadás, könyveket nem vesznek a kiscgazdák – mindez „a falu közönye miatt” – írja a jegyző, valamint, hogy „a falu érdeklődése a közügyek iránt nem kelthető fel”. Műkedvelő előadást nem tartottak, pedig az iskola egyetlen tantermében 80 fő is elfér. Viszont lapokat járatnak, mint a Pesti Hírlap és Magyarország (valószínű csak az értelmiségiek, s talán az iparosok). Iparosokról, háziiparról továbbra is kevés a közlés. Fazekasokat említi, hogy híresek a megyében. Valóban nem vittek árut a megyén túl, hanem nagyjából a Zselic északi és nyugati felében, Belső-Somogy déli felében kb. Nagyatád vonaláig és le a Dráváig. Minden-

féle cseréparut készítettek, edényt, kályhát, még padlásszellőzt is. Turbéli Istvánnak az 1920-as években remekműve az az archaikus formájú, az úri konyhák rézsütőinek mintájára formázott kuglófsütője, melynek az alja is gerezdes (16. ábra). Éppen abban az időben kezdték az asszonyok inkább keresni az olyan sütőt, melynek az alja egyenes és csak az oldala gerezdes. De a háromlábú nyeles „lábulábas” már abban az időben ritkábban készült, kiszorították a vasedények, de még pincékbe vittek ki ilyet (17. ábra)⁴⁵.

Rádió van a helységben, a vendéglős Schisinger Jenő lehetővé tenné, hogy nála hallgassák a vendégek, de még a kiscgazdák sehol sem hallgatják. Egy holdas testnevelőtelepet elkülönítettek, de nincs fel-

16. ábra. Cserép kuglófsütő kb 1920 körül, Turbéli István készítette Hedrehelyen, zsuppos háza padlásán volt 1966-ban Knézy Judit felvétele. RRM NF-5379

17. ábra. Cserép, nyeles háromlábú lábas „lábulábas” kb 1920 körül. Készítette Turbéli István, Knézy Judit felvétele. RRM NF-5390

45 Egyeztettek a barcsi, nagyatádi, szigetvári agyagiparosokkal, hogy kinek meddig tart a körzete, melyet tele szekérrel felkeresnek, de vásárokon, piacokon együtt árulnak. Knézy 1974. 259-282.

szerelve, valószínű azért, mert a leventemozgalom nem népszerű.

Számos gondot megoldott volna a közlekedés rendezése. Hencsén 1924–25-ben lett vasútállomás 3,63 km-re, de elég rossz az odavezető út, esőben járhatatlan. Buszjáratról szó se volt addig. A községi pótdadó 50%-os, megszüntetését kívánatosnak tartanák. Községi jövedelem ingatlanokból nincsen. A tanyarendszer meglétét itt is hiába kérdezik. A kisgazdák birtoka 5–6 dűlőben szerteszt volt eredetileg kiosztva és az adásvételekkel még bonyolódott a rendszer, de tagosítást nem akarnak.

Birtokreform eredményeképpen Festetics Kálmán gróf 1262 kataszteri holdat bocsájtott rendelkezésre a község délnyugati határrészéről. Ebből 250 holdat vettek a lakosok birtokukba. A földéhség ezzel nem szűnt meg a pénzihiány miatt. Az uradalomtól mégse bérelnek földet, de gépesítéssel sikerült előre haladniuk a kisgazdáknak. Fő jövedelmük állattenyésztésből és gabona-termesztésből adódik. A kisgazdák átlagtermése búza 10q holdanként, rozs 7q, tengeri 28q, burgonya 36q, zab 7q, utóbbi a legjövödelmezőbb terményük. Az uradalom terméseredményei ugyanilyenek. De az uradalmi földek ára 10%-al magasabb. A határban nincs terméketlen terület. A kisgazdák 50%-a van eladósodva, de árverés nem gyakori. Földet helybeli és hencsei magyar, főként református lakosoknak adnak el. A kisgazda háza és telke 1914-ben 15 000 korona, 1926-ban 110 000 korona. Mezőgazdasági szakismeretek terjesztésével senki se foglalkozik. A legjobban gazdálkodók Kozma János 37 kat. holdas, Váradi Sándor 37 kat. holdas gazdák. Az aratók 1/10-ed részt kapnak, a cséplőrész 5–7%.

Egy kataszteri hold jó minőségű szántóföld ára 1914-ben 700 korona, 1926-ban 900–1000 korona,

közepes minőségű	500	800-1000
gyenge	400	650-800
Egy kataszteri hold		
jó minőségű rét ára	1100	1200-1300
közepes minőségű	950	1050-1200
gyenge	850	950-1050

A kérdőíves válasz részletezi, hol vannak – az uradalmakat is beszámítva – a legjobb, közepes és gyenge minőségű földek. A távol lévő földek ára 15%-al kevesebb. A községtől távol nem laknak kint kisgazdák, az út oda-vissza 2 km. Egy hold hasznobére 1910-ben 10 aranykorona, 1926-ban 100 kg búza gazdák esetében, uradalmi földeknél 1914-ben 8 aranykorona, 1926-ban 60kg búza és az adó. A munkásviszonyokat jónak tartják. A napszám télen 12000, nyáron 35000 korona. A cseléd bére: 8q búza, 8q rozs, egy hold föld használatára, fél öl fa, 1–2 állat tartása, 36000 korona évi készpénz. A 22 dűlőnévről külön jegyzék van és nem hiányzik a statisztika sem. Lélekszám 1191, ebből magyar 1188, német 3 fő. Vallás szerint 254 katolikus, 807 református és 20 izraelita. A kereső lakosság száma: 100 hold felett 2 fő, 10–100 hold között 72 fő, 10 hold alatt 103, mezőgazdasági cseléd 135, ipar, kereskedő 6 fő.

A földterület megoszlása: szántó 3280 kh, kert 115 kh, rét 318 kh, szőlő 3 kh, legelő 363 kh, nádas és erdő 363 kh, terméketlen 176 kh, összesen 4512 kataszteri hold. Ebből a kisgazdáké szántó 1883, legelő 82, rét 263, szőlő 3, erdő 46 kataszteri hold. A községé 27 hold szántó, 38 hold legelő, 1 hold rét, 129 hold erdő, összesen 292 hold. Középbirtok 1 fő: 310 hold szántó, 2 hold legelő, 1 hold erdő. Fischl Kálmán nagybirtokos szántója 950, kertje 7, rétje 54, legelője 158, erdeje 166 kataszteri hold. Neki még Visnyén és Nemetladon is van birtoka.

A lakóházak száma 1910-ben 260, ebből munkásház 24. Építési módokról, uradalmi épületekről a rovat kihúzva.

Az állatállomány

1911-ben:	sértés 1812, juh –, sz.marha növ. 282, ökör 420, ló 503
1918-ban:	sértés 1082, juh 344, sz.marha 301, ökör 312, ló 451
1920-ban:	sértés 1264, juh 246. n.marha 207, ökör 267, ló 431.

Méhész 8 fő 1913-ban, kasos tartás. A gazdasági gépek számát nem töltötték ki.

Termények: búza 1036h (átlagtermés 7,71q), rozs 407h (6,29q), árpa 142h (5,02q), zab 307h (5,00q), tengeri 427h (7,94q), burgonya 148h (39,71q), cukorrépa-, dohány-, kender 6h (3,63q), bab-, takarmányrépa 30h (2,80q), búkköny 260h (15,19q,) lóhere 300h (17,71q), lucerna 25h (21,43q), ugar 71h, réti széna 318h (14,19q), szőlő 3h, gyümölcs, zöltség kihúzva.

Végezetül nem szándékozom külön összefoglalót, összegzést írni, mert ebben az esetben az volt a legfontosabb, ami ezekben a dokumentumokban van leírva, nem annyira azok a gondolatok, amelyeket bennem keltettek. Próbáltam ugyan együtt gondolkodni a kérdőív összeállítójával és a választ adókkal, sok gondolatom is támadt, még több kérdésem. A véleményemet, kiegészítéseimet a bevezetőkből, a jegyzetekben, összekötő magyarázatokban, részben képekkel igyekeztem megtenni elsősorban néprajzi szempontból.

Minden tisztelettel, nagyrabecsüléssel Dr. Bodor Antalnak e kérdőíves forrásanyag összeállítójának, összegyűjtetőjének, a pótlások kidolgozójának és megőrzőjének, de közvetlen segítőinek is. Csak remélni tudom, hogy mások is kíváncsiak lesznek erre a forrásanyagra és a korszakra – nálam avatottabbak –, amelyben ez a fontos dokumentáció megszületett. (Ma is gond, de másként a kis lélekszámú, elnéptelenedés felé tartó, vagy nagyon is küszködő falvak helyzete). Külön tiszteletet érzek a sok-sok egykori falusi jegyző iránt, akik sokat törhették a fejüket a válaszokon. Róluk tudunk a legkevesebbet, egyszer talán majd ír valaki róluk is könyvet.

Irodalom

- BAKSAY S. 1896: Somogy megye. - In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. IV. Budapest, pp. 263-360.
- BORSOS B. 2011: A magyar népi kultúra régiói. Dunántúl, Kisalföld, Alföld. - Mérték Kiadó, Budapest.
- BOSZNAI V. 1858: Zselicről. - Vasárnapi Újság, október 17. p. 501.
- CSÁNKI D. (szerk.) 1912: Somogy vármegye monográfiája. - Budapest
- CSORBA J. 1857: Szakácsi. Somogy vármegye ismertetése. - Pest, Emich Gusztáv nyomdája, p. 251.
- ENDREI Á. 1912: Somogy vármegye népe. - In: Csánki D. (szerk.): Somogy vármegye monográfiája. Budapest, pp.197-222.
- EPERJESSY E. 2006: Puszták népe a Zselicben (1900-1950). - Mikszáth Kiadó, Horpács, pp. 3-698.
- FILEP I. 1858: Zselickisfalud. - In: Vasárnapi Újság, április 20. p. 22.
- F. SZABÓ G. (szerk.) 1933: Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára, az 1932 és 1933. évre. - Budapest
- GÁBOS D. 1926. Csököly község monográfiája. - Budapest
- GAZDA I. 1984: In memoriam Bodor Antal. - In: Magyarország honismereti irodalma. Budapest
- GÖNCZI F. 1937: Somogyi gyermek. - Csurgói könyvtár VI., Kaposvár
- GÖNYEY ÉBNER S. 1931: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához különös tekintettel a faépítkezésre. - Ethnographia XLII. 89-110.
- GÖNYEY ÉBNER S. 1933: Zselici kanászélet. - Ethnographia XLIV. 153-156.
- GYÁNI G. 2000: A szociálpolitika első lépései hazánkban. Darányi törvényei. - In: Fehér Gy. (szerk.): Darányi Ignác emlékülés. Kiadja a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 94-110.
- HOFER T. 1955: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. - Ethnographia LXVI.:125-186.
- HOFER T. 1972: A magyar kettős udvarok kérdéséhez. - Ethnographia LXXXIII.: 20-42.
- JANKÓ J. 1897: Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja. 7. Ház. - Budapest, pp. 11-22.
- KANYAR J. 1971: A gazdaságtörténeti kutatások jelentősége és szükségessége a Zselicben. - Pécs, Zselici Dolgozatok I.: 3-11.
- KAPITÁNY O. és IMRŐ J. (szerk.): 2001: Somogy Megye Népművészete. - Népművészeti Örökségünk sorozat, Kaposvár
- KATONA E. 2001: Posztóból készült viseletdarabok. - In: Kapitány O. - Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat, Kaposvár, pp. 173-194.
- KISS E. 1935: Alsó-Dunántúl mezőgazdasága II. - Kaposvár
- KNÉZY J. 1966: A hedrehelyi gölőncsérek. - In: Takáts Gy. (szerk.): A Somogyi Múzeumok Füzetei 7. Kaposvár, p. 56.
- KNÉZY J. 1974: A Bencsik fazekascsalád története. - In: Mándoki L. (szerk.): Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14-15.: 259-282.
- KNÉZY J. 1977: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (18-20. század). - In: Kanyar J. (szerk.): Somogyi Almanach 27.: 3-92.
- KNÉZY J. 1980 : Faanyagok és fából készült használati tárgyak a zselici falvak paraszti háztartásában. - In: Zselici Dolgozatok V.: 36-39.
- KNÉZY J. 1984-1985. A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850-1914). - In: Für L. (szerk.): Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984-1985.: 381-407.
- KNÉZY J. 1996: Csokonai és a csökölyiek határpere. - Hévíz 3. sz.: 23-25 (Knézy Edit néven tévedésből)
- KNÉZY J. 2001: Táj, népcsoportok története, művészeti hatások. - In: Kapitány O. és Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. pp. 7-32.
- KNÉZY J. 2001: A paraszti viselet változásai a XVIII-XX. században. - In: Kapitány O. és Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. pp. 207-248.
- KNÉZY J. 2006: A parasztszoba éke: a szemeskályha Somogy megyében a XVIII-XIX. században. - In: Holló Sz. A. és Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest – Veszprém, pp. 141-154.
- KNÉZY J. 2012: Piacozó falvak Kapos mente nyugati szakaszán (1890-1960) - In: A Néprajz és Múzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Miskolc, pp. 331- 348
- KOGUTOWICZ K. 1930-36: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. - Atheneum Nyomda, Szeged, p. 352.
- KÓSA L. 1991: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). - Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. Dél-Dunántúl - Göcsejtől Sárközig. Budapest, pp. 248-265.
- KOVÁCS F. 2000: Darányi az agrártudományért és szakoktatásért. - In: Fehér Gy.(szerk.): Darányi Ignác emlékkonferencia. Kiadta a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 48-53.
- L. IMRE M. 1975: Varga János faragópásztor. - Somogyi Múzeumok Közleményei 2.:137-146.
- MALONYAI D. (szerk.) 1911: A magyar nép művészete. III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. - Budapest, pp. 3-304.
- MALONYAI D. (szerk.) 1912: A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. - Budapest
- MOLNÁR I. 1987: Bodor Antal (1785-1955). - In: Für L. és Pintér J. (szerk.): Magyar agrártörténeti életrajzok. A-H. I. kötet. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, pp. 139-142.
- MOLNÁR L. 1975: Somogy megye mezőgazdasági szakoktatása 90 éves. - In: Molnár L. (szerk.): Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola Tudományos Közlemények. Kaposvár, pp. 3-264.
- NAGYVÁTHY J. 1795: Közönséges instructio... Kézirat SML 138.
- NESZMÉLYI K. 2000: Darányi szerepe a mezőgazdasági szakmai törvényalkotásban. - In: Fehér Gy. (szerk.): Darányi Ignác emlékkonferencia. Kiadja a Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 77-93
- PALÁDI KOVÁCS A. 2011: Somogy, Somogyság, Somogyország. Zselic, Zselicség. - In: Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem. Budapest, pp. 543-555.
- S. KOVÁCS I. 2001: Pásztorélet, Pásztorművészet. - In: Kapitány O. és Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. Kaposvár pp. 329-372.
- SZILI F. 1987: Vásárok Somogy megyében (1700-1848). - Somogy Megye Múltjából 18.: 182-220.
- TARJÁN G. 1991: Fáziskülönbségek a dél-dunántúli népi építkezés XVIII-XIX. századi történetében. - In: Cseri M. és L. Imre M. (szerk.): Dél-Dunántúl népi építészet. Pécs-Szentendre, pp. 90-112.
- VÉGH J. (szerk.) 1974: Somogy megye földrajzi nevei. - Akadémiai Kiadó, Budapest
- VIKÁR B. 1905: Somogy megye népköltése. - Budapest
- ZENTAI T. 2011: A Dél-Dunántúl hímes templomai, Szenna - Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, pp. 5-191.

